

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח

יצחק דהן

יוני 2006

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Political Cultures in Development Towns

Itzhak Dahan

עורכת אחראית: שונמית קרין
עריכת לשון: מירב ברונשטיין
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 1/59 No. Publication
ISSN 0792-6251

© 2006 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל' 02-5666243 פקס: 02-5666252
office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחבר

יצחק (איציק) דהן הוא דוקטורנט בבית הספר למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו עוסקים בין השאר בקשר שבין אליטות (מנהיגות מקומית, תקשורת המונים, אינטלקטואלים) ופיתוח חברתי בפריפריה בישראל.

על המחקר

מחקר זה בוחן את תפישות העולם, האידאולוגיות, המסורות, הנורמות והרשתות החברתיות והתרבותיות הרווחות בערי הפיתוח בקרב שחקנים וקבוצות שונות – שלטוניות ואזרחיות. המחקר עומד על צמתי המפגש, החיכוך והעימות המתפתחים בשדה חברתי טעון, ומציע לקובעי מדיניות אסטרטגיה להתנהלות מושכלת נוכח המבוכ התרבותי-הפוליטי.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר **סטיבן ה' פלורסהיימר** (יו"ר), עו"ד י' **עמיהוד בן-פורת** (סגן יו"ר), מר **דוד ברודט**, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר **הירש גודמן**, עמית-מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב. ראש המכון הוא פרופ' **עמירם גון** מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' **שלמה חסון** מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

שלמי תודות

בכתיבת מחקר זה נעזרתי בעמיתים ובחברים להם שלוחה תודתי. בראש ובראשונה למורי – פרופ' שלמה חסון מהמחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית, שבמשך תקופה ארוכה מלווה מחקר זה בסבלנות ובהתמדה תוך הקפדה על סטנדרטים גבוהים של מחקר. העבודה עם שלמה נפרשה לאורך עשרות רבות של ישיבות ופגישות שתרמו מאוד לביסוס התאורטי והאמפירי של המחקר. תודה לעשרות הפעילים – חברי מועצות, ראשי רשויות מקומיות ופעילי ארגונים חברתיים שאלמלא סייעו – לא היה חיבור זה יוצא אל הפועל. תודה לקרן אשכול למחקר של האוניברסיטה העברית על התמיכה הכספית, לאנשי בית-הספר למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית אשר העמידו לרשותי תשתית פיסית ורעיונית. תודה שלוחה לפרופ' איריס גבע-מאי שבעזרתה הפנמתי תובנות מעניינות בשדה התרבות הפוליטית; לפרופ' הארווי גולדברג ולפרופ' ערן רזין שקראו את כתב היד והעירו הערות חשובות. תודה שלוחה לחברים מ'פורום החוקרים של המכון לחקר הציונות' של אוניברסיטת תל-אביב, הערותיהם היו לי לעזר רב. לאנשי מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ואחרונים חביבים לבני משפחתי – אשתי וילדיי. תודה לכולם.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות רשימת פרסומים על ממשל ופיתוח מקומי

- ערן רזין, לקראת רפורמה מוניציפלית במטרופולין, תל-אביב בשנות התשעים, 1994
- דניאל פלזנשטיין, העיר כיום: קידום הפיתוח הכלכלי המקומי, 1994
- ערן רזין ואנה חזן, פיתוח מרכזי תעשייה ותעסוקה: ממד השלטון המקומי, 1995
- דניאל פלזנשטיין, בין תכנון לשוק: מעמדו ומיסודו של הפיתוח הכלכלי המקומי בישראל, 1995
- ערן פייטלסון, מדיניות שטחים פתוחים בליבת ישראל, 1995
- נחום בן-אליא, מדיניות ביזור דיפרנציאלית בשלטון המקומי, 1995
- אפרים שלאין וערן פייטלסון, מדיניות שמירה על קרקע חקלאית, 1996
- ערן רזין, תמורות בשוליים העירוניים-כפריים במטרופולין תל אביב, 1996
- נחום בן-אליא, מעבר לניהול אסטרטגי בשלטון המקומי, 1996
- ערן רזין ואנה חזן, צעדים לבלימת הפרבור המפוזר: בקרה תכנונית או "שינוי כללי המשחק", 1996
- שלמה חסון, הסדר העירוני החדש: קואליציות ממשל עירוניות, 1997
- נחום ביגר וסטיבן פלאוט, איגרות חוב מוניציפליות בישראל?, 1997
- נחום בן-אליא ושי כנעני, אוטונומיה מקומית "ללא עלות": הפיתוח של מוסדות חינוך, 1997
- אריה הכט, שידוד מערכות המימון ברשויות המקומיות בישראל, 1997
- אבי חפץ ושות', הנפקת איגרות חוב מוניציפליות למטרות ייעודיות בישראל, 1997
- ענת בבין וקובי נבון, הנפקת איגרות חוב מוניציפליות למטרות ייעודיות בישראל, 1997
- שלמה חסון ואנה חזן, שותפויות בין המגזר הפרטי והמוניציפלי בפיתוח מקומי, 1997
- יוסף שלהב, מינהל וממשל בעיר החדרית, 1997
- לביאה אפלבוים ודויד ניומן, התמורות במרחב הכפרי בישראל והשפעתן על השלטון המקומי, 1997
- נחום בן-אליא, היש מקום למינהל עיר מקצועי בישראל?, 1997
- דויד ג'אנר קלואזנר ודניאל פלזנשטיין, מקצועות חדשים ברשויות המקומיות בישראל, 1997
- ערן רזין, פערים בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל, 1998
- ערן פייטלסון ואורי ברשישת, התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית, 1998
- מארק רוזנטראוב וערן רזין, ממשל מטרופוליני ופיתוח: לקחים מאינדיאנפוליס, 1998
- נחום בן-אליא, הפרטת תשתיות מים וביוב: בין יוזמה מקומית למדיניות ממלכתית, 1998
- עמירם גוגן (עורך), ממשל ופיתוח מקומי: סוגיות והצעות של מדיניות, 1998
- נחום בן-אליא, משבר הרשויות המקומיות בישראל (נייר עמדה), 1998
- דניאל פלזנשטיין, ההימור המקומי הגדול: קזינו כלכלי לפיתוח כלכלי מקומי בישראל, 1999
- רחל אלתרמן, בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל, 1999
- ערן רזין, פערים תקציביים בין רשויות מקומיות קטנות לגדולות, 1999
- יצחק שניל, עובדים זרים בדרום תל אביב-יפו, 1999

- אברהם דיסקין ואבי עדן, הבוחר הרציונלי בבחירות המקומיות בישראל, 1999
- נחום בן-אליא, המימון הממשלתי והמשבר הכספי ברשויות המקומיות בישראל, 1999
- ערן רזין, פערם תקציביים בין רשויות מקומיות ערביות ליהודיות, האם מצטמצם הפער?, 2000
- נחום בן-אליא, "קופת התכנון" – הפיסקליזציה של התכנון והפיתוח ברשויות המקומיות, 2000
- ערן רזין ואנה חזן, הליכים לשינוי תחומי שיפוט מוניציפליים: דמוקרטיה מקומית לעומת שליטה מלמעלה, 2000
- דני פלזנשטיין, יחסים חוצי גבולות ופיתוח כלכלי מקומי: הקזינו בטאבה והעיר אילת, 2000
- נחום בן-אליא, אזור החינוך בישראל: דה רגולציה, דמוקרטיזציה ואחריות מוגברת, 2000
- אברהם דיסקין, ימי ירושלים האחרונים: הדמוקרטיה הישראלית החדשה, 2001
- גדליה אורבך, יחסי שלטון מרכזי ומקומי בישראל: בראי קרואנים ומגורונים, 1990-1992, 2001
- ערן רזין ואנה חזן, שינוי גבולות מוניציפליים והרשויות המקומיות הערביות, 2001
- ערן רזין, פערם בחוסן התקציבי של רשויות מקומיות בישראל בשנת 2000: יציבות ותמורות בתקופה של תהפוכות פוליטיות, 2002
- יצחק שניל ומיכאל אלכסנדר, מדיניות עירונית כלפי מהגרי עבודה: לקחי המקרה של תל אביב-יפו, 2002
- לביאה אפלבוים, יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות הדדית בסביבה משתנה, 2002
- ערן רזין, רפורמה בארגון השלטון המקומי בישראל: בין ריכוז לביזור, בין מסורתיות למודרניות, 2003
- שלמה חסון ומאיה חושן, המבנה החברתי-המרחבי של מטרופולין תל אביב, 2003
- אלי אברהם, קידום ושיווק ערים בישראל, 2003
- ערן רזין, עמדה: כיצד להבטיח איחוד רשויות מקומיות, 2003
- נחום בן-אליא, הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל, 2004
- גלעד רוזן וערן רזין, המרוץ אחר המכללה: תחרות בין רשויות מקומיות בישראל על מוסדות להשכלה גבוהה, 2004
- לביאה אפלבוים ואנה חזן, שיתוף פעולה בין רשויות קטנות בישראל – לקחים לישראל, 2005
- נחום בן-אליא, רשות נתונה: אופציות לעיצוב שלטון מקומי חדש, 2005
- ערן רזין ואנה חזן, חלוקת העושר המוניציפלי בישראל: צמצום פערם בהכנסות הרשויות המקומיות, 2006
- נחום בן אליא, הסדרים על-רשותיים למתן שירותים, 2006
- נחום בן אליא, מסל שירותים לשירותי ליבה, 2006
- יצחק דהן, תרבויות פוליטיות בערי הפיתוח, 2006

תוכן העניינים

9	תקציר
11	מבוא
13	תרבויות פוליטיות: תאוריה, דגמים ושיטות
13	מהי תרבות פוליטית
16	תבניות תרבותיות-פוליטיות
21	אירועי המחקר
45	טיפוסים של תרבות פוליטית בערי הפיתוח
45	1. היררכיים
59	2. שוויוניים
69	3. פורשים-רדיקליים
80	4. פורשים-משתלבים
93	5. פורשים-פטליסטיים
96	סיכום
105	הצעת מדיניות
113	מקורות

תקציר

חוקרים שבחנו מאפיינים תרבותיים פוליטיים בערי הפיתוח מהדור הראשון (שנות החמישים עד השבעים) זיהו מאפיינים אחידים פחות או יותר שעיקרם: תלות גבוהה של הציבור במנהיג המקומי ותלות גבוהה של השלטון המקומי בשלטון המרכזי. כמו כן, בדגם תרבותי זה נמצאה הזדהות רבה של התושבים עם המדינה וסמליה; נטייה לשמרנות בנוגע לאפשרות לשינוי המבנה הפוליטי המקומי והמרכזי; אוריינטציה להקמת מוסדות ציבור ולאיושם בהתאם למפתח עדתי וחמולתי, וכן נטייה לקונפורמיות חברתית. מחקר זה, המתייחס לערי הפיתוח מהדור האחרון, מבסס את ההערכה כי הדגם התרבותי-פוליטי המסורתי ההיררכי הולך וקרב אל קיצו (אף שהוא דומיננטי במקומות מסוימים). במונחים של 'מחזור חיים פוליטיים', דגם זה מגלה יותר ויותר סימנים של דעיכה נוכח עליית דגמים חלופיים המבקשים להתבסס בקרב הציבור בערי הפיתוח. תהליך זה של צמיחת כוחות וצורות חדשות של תרבות פוליטית, שבחלק מן המקרים אנו רואים רק את ניצניהם, מלווה בתחרות מצד קבוצות שונות שלהן מסרים שונים ואסטרטגיות פעולה שונות. מחקר זה חושף, ובעיקר מאפיין, את הדגמים החדשים אשר בתנאים מסוימים קרוב לוודאי שיעצבו את הדור הבא של התרבות הפוליטית במחוזות הפריפריה של ישראל.

מבוא

מטרת בעבודה זו היא לחשוף ולאפיין את התרבות הפוליטית כגורם מרכזי, לרוב סמוי, אבל משמעותי, בין כלל הגורמים המתארים ומסבירים את איכות החיים ועיצוב תנאי החיים בערי הפיתוח בישראל.

בראשית שנות האלפיים התגוררו בערי הפיתוח¹ יותר ממיליון תושבים, שהם כעשרים אחוזים מאוכלוסיית מדינת ישראל.² מחקרים שונים אשר בחנו היבטים כלכליים, דמוגרפיים וחברתיים של חיי הציבור במחוזות אלו שירטטו תמונה עגומה של המציאות בערי הפיתוח: ברובן יש מבנה תעסוקה מסורתי ולא יציב, שיעור גבוה של אבטלה, הגירה שלילית וסלקטיבית, סלקציה שלילית של תעשיות, מערך שירותים ציבוריים לא מפותח, ועוד (ליפשיץ, 1990; גרדוס, רזין ופתחאל, 1997; אלפנדרי ושפר, 1992; Bar-El and Schwartz, 1986). במחקר זה אנסה לבחון פן אחר של חיי הציבור בערים אלו – פן התרבות-הפוליטית שמסיט את הדיון מן האובייקטיבי לסובייקטיבי, ומהרמה המקרו-מערכתית לרמה המיקרו-מערכתית.

ההסבר הרווח בישראל (בעיקר בשיח הציבורי והאקדמי) בנוגע לרמת הפיתוח ותנאי הפיתוח בפריפריה מתבסס בעיקר על הרמה המקרו מערכתית. לפי גישה זו, כאשר אנו נדרשים למציאות החיים בפריפריה, הגורמים העיקריים בעזרתם ראוי לנתח, להסביר ולכן גם להתוות מדיניות, הם מעיקרם **חיצוניים** למקום: המבנה הפוליטי-מפלגתי ברמה הלאומית, חקיקה ושינוי מדיניות הממשלה (בעיקר בהיבטים של מדיניות רווחה, הפרטה, גלובליזציה וכד'). גישה זו מתייחסת לגורמים ברמת המיקרו (היבטים חברתיים מקומיים, להלן) כזניחים או שוליים

¹ בעבודה זו ערי פיתוח הם שם כולל לערים שנוסדו בישראל בשנות החמישים והשישים כערים חדשות, כלומר, ערים שתכנון קדם לאכלוסן. בהתאם להגדרה זו, יש בישראל כ-35 ערים ועיירות פיתוח.

² לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, **רשויות מקומיות בישראל – נתונים פיזיים**, יישובים נבחרים.

בהשפעתם. הרעיון המרכזי שעליו מבוסס מחקר זה, כופר בקשר האמור וטוען כי הגורמים המיקרו מערכתיים – שבעבודה זו מוצגים תחת הכותרת 'תרבות פוליטית' – הם בעלי חשיבות מרכזית לא פחות בתרומתם להבנת המציאות בפריפריה. יתר על כן, אטען כי מיקוד תשומת הלב ברמה המאקרו-מערכתית והתעלמות מגורמי המיקרו, מביאים בהכרח לקיפאון ולקיבעון בתיאור תמונת המצב בפריפריה, כך שלא אחת נמצא פער ניכר, לעתים אף מגוחך ולא הגיוני, בין תיאור המציאות לבין המציאות בפועל.

בהתייחסות לגורמים המיקרו-מערכתיים (התרבותיים-פוליטיים) כוונתי בעיקר להיבטים **מקומיים**, כגון: תפישת העולם של הפוליטיקאים המקומיים; נורמות ההתנהלות הפוליטית; הדמויות הסמכותיות, אופי הרשתות החברתיות, הסולם המקומי על פיו נקבע המעמד והיוקרה של פוליטיקאים ובעלי תפקידים מקומיים; אתרים גאוגרפיים להתוועדות פוליטית, ערוצי תקשורת ותפקידים של מוסדות ציבור שונים בחיי הקהילה (כגון אוניברסיטה, בית-כנסת, סניף מפלגה).

מחקר זה יתמקד בהיבטים אלו ואף ידגיש את ההשפעות של הנתונים הסובייקטיביים המקומיים כמחוללים מציאות אובייקטיבית בתחומים מגוונים של החיים העירוניים, כגון: עיצוב מוסדות החינוך, הגבולות הגאוגרפיים, שימושי קרקע, דגמים של גיבוש חברתי ומערך פוליטי-מפלגתי.

בעבודה זו שני חלקים: הראשון עוסק בהגדרות ובהיבטים מתודולוגיים. בחלק זה אבהיר את מושג המפתח: תרבות-פוליטית, אציג את המודלים המרכזיים ששימשו למיון נושאי המחקר, ואציג את אירועי המחקר כבסיס לניתוח ולארגון תאורטי של החומר. חלק ב' הוא לב העבודה. כל אחד מהפרקים בחלק זה מתייחס לתרבות פוליטית מסוימת ומתמקד בשחקנים המרכזיים שהשתתפו באירועים השונים. בחלק המסכם אציג את מגוון התרבויות הפוליטיות על מנת להאירן בבחינה השוואתית. בחלק השני של פרק הסיכום אציג הצעת מדיניות, נוכח הממצאים.

תרבויות פוליטיות: תאוריה, דגמים ושיטות

מהי תרבות פוליטית

תרבות פוליטית, בתמצית, היא גישה המבקשת להסביר את המבנה הפוליטי, קרי מוסדות, מפלגות, קואליציות וכד', כפועל יוצא של מבנה תרבותי, קרי מכלול הערכים, התפישות, האמונות, האידאולוגיות ועוד (Lane, 1992; Wildavski, 1987).

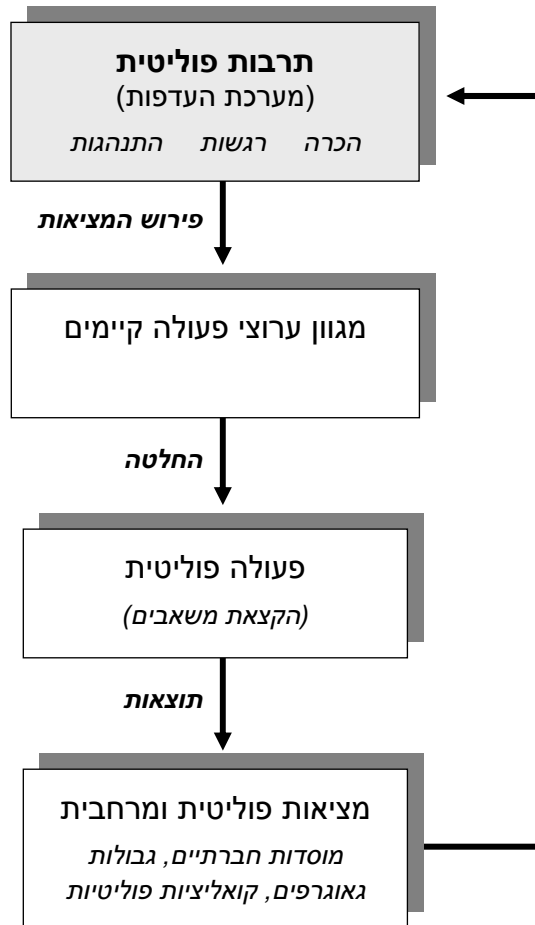
כאשר אנו מדברים על ההיבט של חיי הציבור ועל מי שאמור להכריע בעניינים המתנהלים במישור זה, אנו מדברים על מעצבי מדיניות. במסגרת זו אני כולל שתי קבוצות: הראשונה היא של פוליטיקאים נבחרים, נציגי השלטון (או המדינה), בהם: נציגי ממשלה, ראשי רשויות מקומיות, חברי מועצת העיר וכו'. הקבוצה האחרת היא של פעילי 'החברה האזרחית', כלומר בעלי תפקידים המתווכים בין השלטון לבין הציבור הרחב (ישי, 2003) ובהם: אנשי עסקים, עיתונאים, פעילים בארגונים חברתיים, רבנים ואנשי אקדמיה. נציגי החברה האזרחית הם חלק בלתי נפרד מהפוליטיקה המקומית, שכן מדובר בגופים ובבעלי תפקידים המנסים להשפיע על החלטות, וכל ניסיון כזה הוא פוליטי (ישי, 2003, עמ' 149).

הפוליטיקאי (שלטוני או אזרחי) מחליט בעבור הציבור הרחב בעניינים של ארגון חברתי והקצאת משאבים. על פי רוב, כאשר אנו מבקשים לעמוד על ההיגיון המניע את תהליך קבלת ההחלטות של אותו פוליטיקאי, אנו שואבים הסברים בהתאם למילות המפתח: אינטרסים, עוצמה, כוח, מאבקים, קואליציות וכיוצא באלו. אולם

מערכת מושגים זו מספקת הסבר חלקי, שכן מקבל ההחלטות מושפע גם מהשקפת עולמו ומן האינטרסים שלו ושל קבוצתו כפי שהוא רואה אותם. כל סיטואציה חברתית עוברת דרך הממד הסובייקטיבי ומתפרשת דרך מנגנונים תפישתיים, אשר מגדירים למעשה את ההטיה התרבותית (Douglas, 1982, p.1). אין זאת אומרת שהמציאות האובייקטיבית אינה כלי להבנת התנהגות פוליטית, אך חובה להתייחס גם לעוצמת ההשפעה של **מערכת ההעדפות** (Thompson et al, 1990; Logan and Molotch, 1987; Lane, 1992; Wildavski, 1987). את מערכת ההעדפות ניתן לשקף דרך מרכיבים שונים המתקיימים בנפרד אך גם משפיעים זה על זה (Oppenheim, 1966; Bockmeyer, 2000; Reich and Adcock, 1976; Almond and Verba, 1965; Putnam, 2000): **הכרה פוליטית** (תפישות, ערכים, אידאולוגיות), **תחושות** פוליטיות (אמון, סובלנות פוליטית) ו**דפוסי התנהגות פוליטית** (נורמות ורשתות חברתיות). בסופו של דבר, המציאות הפוליטית, קרי המוסדות, ההחלטות וחלוקת המשאבים, היא תולדה של אותה מערכת העדפות, המגדירה את המטרות הפוליטיות. ואולם, אין די בזיהוי המטרות וההעדפות כדי להבטיח תוצאות פוליטיות. יש להביא בחשבון את האמצעים ואסטרטגיות הפעולה (Swidler, 1986) שמשמשים את השחקנים השונים. אנשים החולקים מטרות משותפות וערכים זהים עשויים להשיג תוצאות שונות בגלל שימוש באסטרטגיות פעולה שונות. השילוב של ערכים ואסטרטגיות (או מטרות ואמצעים) הוא זה שמחולל בסופו של דבר את ההבניה הפוליטית, כמתואר בתרשים 1.

תרשים 1

המסגרת הרעיונית של העבודה: יחסי הגומלין שבין תרבות פוליטית
והבניית המציאות הפוליטית

בהתאם לתרשים 1, הקשר בין התרבות הפוליטית למציאות הפוליטית (בין האובייקטיבי לסובייקטיבי), נעשה באופן הבא: שחקנים פוליטיים מפרשים את המציאות בהתאם למערכת העדפותיהם. על סמך הפירוש הסובייקטיבי, הפוליטיקאי מקבל החלטה. בשלב זה עליו לבחור את דרכו מבין אסטרטגיות

הפעולה הקיימות (או לייצר אסטרטגיות חדשות). הדרך שבה הוא פועל מייצרת מציאות פוליטית, אובייקטיבית. אל מול מציאות זו עומדים נציגים אחרים ושוב מפרשים את המציאות, וחוזר חלילה.

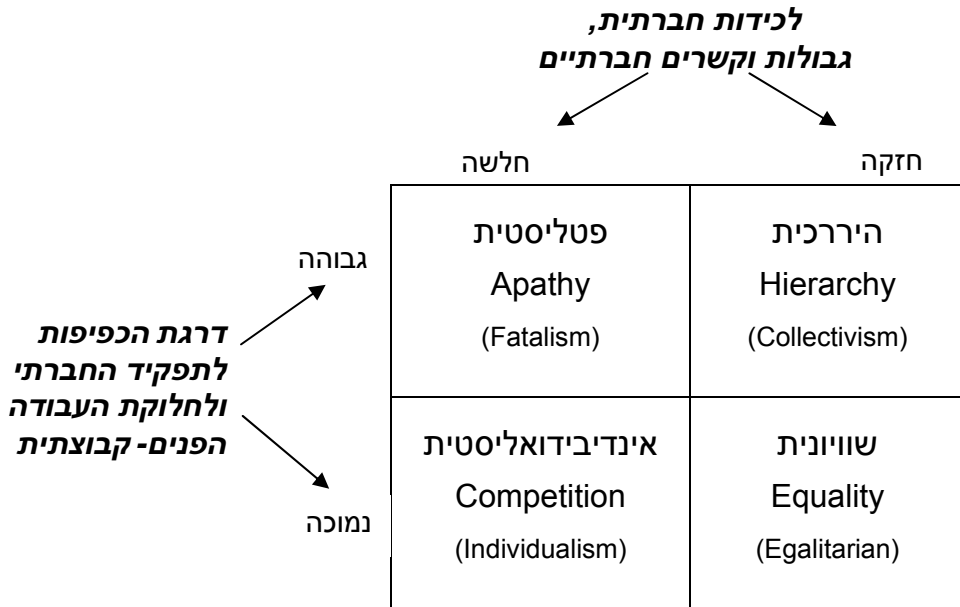
תבניות תרבותיות-פוליטיות

כנקודת מוצא לארגון ולמיון של מערכת ההעדפות (התרבות הפוליטית) ישמש המודל של אהרון וילדבסקי (Wildavski, 1987).

בעקבות האנתרופולוגית – מרי דאגלס, וילדבסקי מציע ארבע קטגוריות יסוד של תרבויות פוליטיות. באופן כללי, קטגוריות אלה מתוות את הזיקה החברתית בין היחיד לקבוצה ובין קבוצה לקבוצה. את תוכן של הקטגוריות התרבותיות השונות קובע וילדבסקי בהתאם לשתי שאלות: האחת – מהי דרגת הלכידות והגבולות החברתיים הקושרים את היחיד אל הקולקטיב (האפשרויות התאורטיות הן – חזקה, חלשה). האחרת – מהי דרגת הכפיפות של היחיד לתכתיבים חברתיים, או לחלוקת העבודה המסורתית **בתוך הקבוצה** (גבוהה, נמוכה). הצלבת התשובות השונות לשאלות אלה יוצרת ארבעה טיפוסים אידאליים (מבחינה אנליטית) של תרבויות פוליטיות (שיפורטו להלן בהרחבה): היררכי, שוויוני, אינדיבידואליסטי ופטליסטי (ראה תרשים 2).

תרשים 2

דגמים של תרבויות פוליטיות, על פי וילדבסקי (Wildavski, 1987)

1. היררכיים

על-פי וילדבסקי, התרבות הפוליטית ההיררכית נובעת, בראש ובראשונה, מהתפיסה כי ההיררכיה, היינו ההכרה בסמכות, היא חלק בלתי נפרד מן הטבע החברתי. 'אי-השוויון' מובנה בחברה ההיררכית מעצם הענקת סמכויות וזכויות יתר ליחיד הסגולה הניצבים בראש הפירמידה המנהיגותית (Wildavski, 1987). האוריינטציה ההיררכית מבנה את הציפייה מהיחיד להקריב למען הכלל או הסמכות (המשפחתית, עדתית, לאומית). עם זאת, דרגת הנוקשות של ההיררכיה איננה אחידה והיא עשויה להשתנות מקבוצה לקבוצה.

בהתאם למאפיינים אלו אני מציע, באופן אופרטיבי, לאפיין את הפעילים ההיררכיים כבעלי אוריינטציה אמפירית בגישתם. השחקן הפוליטי ההיררכי רואה מהלכים פוליטיים **כפי שהם מופיעים מעל לפני השטח**, ואינו מכיר בהשפעתם של תנאים מבניים יסודיים. לכן, הפעילים בעלי התפישה האמפירית נמנעים בתביעתם הפוליטית מלערער את יסודות כללי המשחק של ההיררכיה.

2. שוויוניים

כמו בתרבות הפוליטית ההיררכית, גם זו השוויונית מתאפיינת ברמה גבוהה של סולידריות חברתית, הנובעת מההנחה כי לא ניתן להפריד בין האינטרס האישי לזה הקיבוצי. לעומת זאת, השוויוני וההיררכי חלוקים בשאלת הביקורת והכפיפות לתפקיד החברתי או למבנים החברתיים הקיימים. בעוד ההיררכי נוטה לשמר ולבצר את מעמדם של בעלי תפקידים המייצגים את הסמכות, השוויוני נוטה לקעקע אותם מאחר שהם נתפסים כמעכבים את מימוש האידאל השוויוני. וילדבסקי מציין (Wildavski, 1987) כי מאחר שהאתוס השוויוני חותר למציאות אוטופית נעדרת סמכות, גבולות והיררכיות, הרי שבקהילות השוויוניות רווחת הנטיה להבנות את היחסים החברתיים באופן אקלקטי. בתחום החינוך למשל, הנטיה לראות בקיבוץ תלמידים או מורים מגזעים שונים ומרמות הכנסה שונות כהגשמת האידאל השוויוני.

באופן אופרטיבי אני מציע לאפיין פעילים שוויוניים כמי שבפרשנותם הפוליטית נוטים ל**פרספקטיבה מבנית**: את האירוע הנקודתי הם רואים ככרוך במערכת רחבה ונובע ממבני עומק, ששורשיהם נעוצים מתחת לפני השטח. כלומר, הפעיל הרואה את המציאות באורח מבני מנסה להציג הסבר מעמיק ומקיף לאירוע שבעטיו יש קונפליקט – "כדי סיסטמטיזציה של האירועים ואידאולוגיזציה שלהם" (חסון, 1987; 69-79). אופי התביעות הפוליטיות נגזר בהתאם: השוויוני איננו מסתפק בשינוי נקודתי אלא **תובע רפורמה** מקיפה שתפתור את הבעיה 'מן

השורש' (תביעה שלפחות באופן תאורטי עשויה לחתור כנגד המבנה ההיררכי ולעמת את השוויוני מול ההיררכי).

3. אינדיבידואליסטים

כמו התרבות הפוליטית השוויונית, גם האינדיבידואליסטית מושתתת על חשיבה עצמאית וביקורתית (אופי 'אוטונומי' בצד הכפיפות לתפקיד החברתי). אבל, בעוד השוויוני מחויב לסולידריות חברתית (עניין הכרוך בצמצום חופש הפעולה של הפרט), האינדיבידואליסט רואה עצמו משוחרר ממחויבות זו לטובת רעיון האחריות העצמית. המושגים 'אחריות' ו'לכידות' מקבלים ערכים והגדרות שונים. השוני הבסיסי בין השוויוני לאינדיבידואליסטי מתבטא גם בתחום המוביליות החברתית כלכלית הטעון כל כך: על פי וילדבסקי, המפתח למוביליות ולהצלחה בחברה האינדיבידואליסטית הוא עמידה בתחרות. בטוב וברע אין לך את מי להאשים אלא את עצמך (Wildavski, 1987).

4. פטליסטיים

כמו האינדיבידואליסט, גם הפטליסט אינו רואה עצמו כרוך סביב הקולקטיב. אבל בעוד הראשון מתווה את דרכו מתוך יוזמה ואוטונומיה אישית, הפטליסט נע במבוך החברתי מתוך אופי הטרונומי יחסית. שילוב זה הוא הבסיס לאופי הפסיבי והתלותי של החברה הפטליסטית ושלוחיה הפוליטיים, אשר לפי וילדבסקי, מתאפיינים ברמה נמוכה של ציפיות ושאיפות, באופק תכנוני קצר מועד ובמהלכים פוליטיים שאינם מצטיינים בעומק אסטרטגי. על פי וילדבסקי, הרציונל מאחורי מהלכי הפוליטיקאי הפטליסט הוא – מה שיהיה יהיה (Wildavski, 1987).

5. פורשים

בחלוקה לארבע קבוצות וילדבסקי מתייחס לצורות שונות של תפישה חברתית פוליטית, המשתלבות בתוך המסגרת הכללית של החברה. אני מציע טיפוס נוסף

של תרבות פוליטית: הפורשים, שהגדרתו נלקחה ממודל שמציעה חוקרת התרבות מרי דאגלס (Douglas, 1982, 1978).

הפורשים, על פי דאגלס, תופסים עצמם כבעלי מחויבות חברתית גבוהה (High Group) אך **אינם רואים את עצמם כפופים למבנה חברתי כלשהוא**, או שרמת הכפיפות שלהם כלפיו היא נמוכה (Low grid), והתוצאה היא, למעשה, פרישה מן החברה. דאגלס מסבירה כי הפרישה נועדה להדגיש את **הצורך להיבדל ולהדגיש את הגבול החיצוני** בין חברי הקבוצה לבין זולתם – החברה הכללית (Douglas, 1982, p.4). תכונת היסוד המאפיינת את הפורשים (Douglas, 1978, p.19-20): דחיית מבנים חברתיים, ממוסדים, שגורמת לחברי הקבוצה לפתח יחסי גומלין פנימיים מורכבים. הזכויות והסמכויות של החברים השונים אינן מוגדרות, חלוקת העבודה בין החברים אינה מושתתת על בסיס רשמי, וכך גם אין אבחנה תפקודית והתמקצעות (לכן, כאשר חברי הקבוצה מציעים פתרונות לסכסוכים פנימיים, בדרך כלל הם אינם הלימים ואינם אפקטיביים). למרות הרצון של הפורשים לבסס גיבוש חברתי חדש כנגד 'החברה החיצונית', בקבוצה זו יש פוטנציאל גבוה לפיצול פנימי.

אירועי המחקר

חקר אירוע

זיהוי הנתונים – מאפייני התרבות הפוליטית – ייעשה בשיטת חקר אירוע (case study). הרעיון בשיטה זו הוא לתאר אירוע לפרטי פרטיו על מנת להאיר טיבן של החלטות, להבין מדוע נתקבלו, כיצד הן יושמו ומה תוצאותיהן (Yin, 1989, p. 22-23). בהקשר התרבותי-פוליטי, חקר תהליך קבלת החלטות חשוב משום שהוא מתבסס על הטענה כי כל שלב בתהליך קבלת החלטות של מעצבי מדיניות (זיהוי הבעיה, התוויית פתרון ואסטרטגיית הפעולה) איננו בגדר מהלך אובייקטיבי אלא מוטה מהבחינה הרעיונית והערכית, היינו מוטה תרבותית (Geva-May, 2002).

תקציר אירועי המחקר

לצורך עבודה זו נבחרו שבעה אירועים מרכזיים שהתחוללו בערי פיתוח שונות במהלך שנות השמונים, התשעים ובראשית שנות האלפיים. היישובים שנבחרו מייצגים קטגוריות שונות של ערי פיתוח מבחינת גודל אוכלוסייה, מיקום ומצב כלכלי-חברתי של התושבים.³ כמו כן, האירועים נבחרו בשל היותם מייצגים **חתך מגוון של הקשרי פעולה**: מאבקים סביב נושא **התכנון והבנייה** בהקשר לאומי – **יהודי-ערבי** (אירועים 1, 3); תחרות פוליטית-מפלגתית במישור **הבחירות**

³ אף כי אירועים אלו משקפים בקירוב חתך מגוון ומייצג של קבוצות אוכלוסייה בערי הפיתוח, בכל זאת בולט העדר התייחסות לקבוצת העולים ממדינות חבר העמים שלהם נוכחות משמעותית, לפחות במקצת ערי הפיתוח. על מאפייני קבוצה זו, בפרט בנוגע למפגש בינה לבין האוכלוסייה הוותיקה, בגישה "ביקורתית", ראו: צפדיה, א' (2001) תחרות על משאבים פוליטיים בין ותיקים ומהגרים: **אופקים בגאוגרפיה**, 53: 59-79.

לרשויות המקומיות (אירוע 2); פיתוח עירוני כפועל יוצא של **יוזמת המנהיג המקומי** (אירוע 4); התארגנות מקומית לצורך **טיפוח מורשת עדתית** (אירוע 5); יחסי מרכז-פריפריה במאבק על פיזור **מטרד סביבתי** (אירוע 6); ומאבק פוליטי פנימי על הקצאת משאבים לטובת **מוסדות חינוך** שונים (אירוע 7). לוח 1 מרכז את היישובים הנבחרים, האירועים הנחקרים ואת מסגרת הזמן שבה התרחשו.

לוח 1

יישובי המחקר, אירועי המחקר ותקופות האירועים

היישוב	האירוע	התקופה
כרמיאל	1 המאבק על פינוי הכפר הבדואי הבלתי מוכר – ראמיה – וסיפוחו לכרמיאל	1994-2004
חצור הגלילית	2 ההתנהלות הפוליטית-מפלגתית בחצור הגלילית ערב הבחירות לרשויות המקומיות ולאחר הבחירות	1993-2003
לוד	3 מעורבות של גורמים פוליטיים ואזרחיים בסוגיית הבנייה הבלתי חוקית בקרב האוכלוסייה הערבית בעיר	1998-2004
יבנה	4 תהליך העיצוב והיישום של מדיניות הפיתוח העירוני שיזם ראש המועצה המקומית יבנה – מאיר שטרית	1975-2004
נתיבות	5 התגבשות של קואליציית ממשל עירוני כמנוף להקמת 'קרית הבבא-סאלי' בנתיבות	1984-2000
באר-שבע	6 התגבשות המחאה המקומית בבאר-שבע במסגרת המאבק נגד יוזמת הממשלה להקים אתר פסולת בדודאים	1993-1998
דימונה	7 מאבקים פנימיים על השליטה במוסדות חינוך (פעילי ש"ס לעומת המנהיגות הוותיקה בדימונה)	1998-2002

אירוע 1: המאבק בסוגיית סיפוח הכפר הבדואי הבלתי מוכר – ראמיה –
לכרמיאל: 1995–2005

במסגרת התכניות לייחוד הגליל ולהרחבת העיר כרמיאל, הפקיעה מדינת ישראל באמצע שנות השבעים אדמות רבות בגליל. בין השאר הופקעו כמאה דונם מאדמות הכפר הבדואי – ראמיה השוכן בפאתי כרמיאל. במשרד הפנים מוגדר הכפר ראמיה שעל אדמותיו יושבת חמולת סוועאד, כפר 'בלתי מוכר': הוא אינו מחובר לתשתיות של כרמיאל ותושביו אינם מקבלים שירותים עירוניים. בראשית שנות התשעים, בעקבות גל העלייה הגדול של עולים ממדינות חבר העמים, החלו להתגבש תכניות ההרחבה והפיתוח של העיר כרמיאל וצו הפינוי נמסר לאנשי חמולת סוועאד. כאשר החלו עבודות הפיתוח (1995), התנגדו אנשי החמולה והתעוררה סערה פוליטית בכרמיאל ומחוצה לה. ראש עיריית כרמיאל בשעתו, עדי אלדר, גיבש הצעת פשרה (להלן 'הסכם ראמיה') החורגת מן הכללים של הסדרי הקרקעות המקובלים (הפקעה לצורכי ציבור וכו'), ולפיה אמורים בני החמולה לפנות את בתיהם באדמות המיועדות לפיתוח השכונה החדשה, תמורת קרקע חלופית בשטח קטן מזה שהופקע. עוד כללה ההצעה סיפוח של הקרקע החלופית, המתחם החדש של ראמיה, לתחומה המוניציפלי של כרמיאל. הצעת הפשרה התקבלה בסופו של דבר, אף שספגה ביקורת מימין ומשמאל. הראשונים טענו כי במהלך זה, ראש העירייה הופך את כרמיאל לעיר מעורבת, ואילו האחרונים טענו כי בהסכם זה ראש העירייה טומן מלכודת לאנשי החמולה. בין הגורמים האזרחיים בלטה התנגדותו של אסף אדיב שעמד בראש שותפות יהודית-ערבית ופעל מתוך השקפת עולם רדיקלית פוסט-ציונית נגד הסכם ראמיה. לאחר שנציגי המגזר הערבי אישרו את ההסכם, פעל אדיב לקדם את מטרותיו תוך שהוא מבקר בחריפות את התנהלות עיריית כרמיאל. בין השאר הפיק סרט תיעודי בעניין ראמיה, ששודר בטלוויזיה בינואר 2003. הסרט, שתיאר את העוול שנגרם לתושבים, עורר תהודה וסערה פוליטית וציבורית. ביוני 1995 נחתם הסכם ראמיה במעמד נציגי המגזר הערבי ונציגי מינהל מקרקעי ישראל.

במהלך שנת 2004, החלה הבנייה במתחם ראמיה החדש, המשתרע על-פני כעשרים ושניים דונם, כחמישית מהשטח שהופקע מאנשי החמולה.⁴ מתחם ראמיה מסופח לעיריית כרמיאל והתושבים הבדואים שיגורו בו אמורים לקבל בפעם הראשונה את כל השירותים העירוניים.

מפה 1

דרום מערב כרמיאל, 2004

אירוע 2: ההתנהלות הפוליטית-שלטונית בקרב ותיקי חצור הגלילית במהלך מערכת הבחירות לרשות המקומית ואחריה: 1998-2003.

לקראת הבחירות למועצה המקומית חצור הגלילית ולראשות המועצה בנובמבר 1998, הכריז יוסי אלול (שכיהן בתפקיד משנת 1989) על כוונתו להתמודד פעם נוספת על תפקיד ראש המועצה. פעילים ותיקים וחדשים קמו נגדו בהאשמה כי השחית את הפוליטיקה המקומית וכי חלק את מנעמי השלטון עם מקורביו ועם

⁴ עם זאת, לא מעט מבני החמולה אינם מוכנים לבנות את בתיהם ומבקשים לשפר את מצבם בעניין הקצאת הקרקע מול מינהל מקרקעי ישראל.

בעלי המאה. אל מול היריבים פעל אלול בדרכים שונות: הבטחות, בניית קואליציות שונות וספיגה (קואופטציה) של מועמדים. ככל שהתקרב והלך מועד הבחירות חזרו בהם מעמדתם רבים ממתנגדיו. ברשימת המתמודדים לראשות המועצה נותרו שניים – יוסי אלול ורמי דמרי, ובבחירות ניצח אלול ניצחון גורף עם כ-70.6% מהקולות (יריבו זכה רק ב-29.4% מהקולות).⁵

לאחר הבחירות נוצר אמנם בחצור מבנה פוליטי רגיל של קואליציה מול אופוזיציה, אולם, למעשה לא נהנה אלול מבסיס רחב של אמון וקמו נגדו מתנגדים ומבקרים רבים מתוך שורות הקואליציה ואף מתוך הסיעה שלו, שהאשימו אותו באופורטוניזם ובהשחתה פוליטית. בכל הקדנציה בה כיהן אלול פעלו להדיחו אנשי האופוזיציה (הפורמלית והמהותית), הוגשו נגדו תלונות למשטרה ויושב ראש האופוזיציה אף פנה לנציבות מחוז הצפון במשרד הפנים.⁶ על אף התלונות הרבות לרשויות כיהן אלול בתפקיד עד תום הקדנציה, היינו נובמבר 2003. הדבר החשוב והמעניין הוא שמשך כל התקופה הנדונה לא נמצאה בחצור התגבשות אזרחית משמעותית שתהווה מסגרת אוטונומית נוספת ומקור נוסף של פעילות פוליטית לצד ההתנהלות השלטונית.

אירוע 3: דינמיקת ההתגבשות הפוליטית (אזרחית ושלטונית, יהודית וערבית) בלוד, נוכח אכיפת דיני התכנון והבנייה: לוד 1998–2004

במחצית השנייה של שנת 1998 נערכה העיר לוד לקראת הבחירות לרשות המקומית. בין העניינים שהעסיקו את הציבור במערכה זו היה תופעת הבנייה הבלתי חוקית בשכונות הערביות בעיר. לפי הערכות שונות, כ-60% מכלל

⁵ לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, **הבחירות לרשויות המקומיות, 1998**, פרסומים מיוחדים.

⁶ במהלך אוקטובר 2000 המליצה משטרת ישראל להעמיד לדין את אלול על עברות מרמה והפרת אמונים. על-פי החשד "אלול הבטיח למתמודדים אחרים כי אם יסירו את מועמדותם יזכו לתפקידים בכירים במועצה". ברוך קרא, 23.10.2000, "המלצה להעמיד לדין את יוסי אלול", **הארץ**.

האוכלוסייה הערבית בלוד גרים במבנים בלתי חוקיים (Yiftachel and Yacobi, 2002). מדובר באלף עד אלפיים מבנים (נכון לשנת 2000). הבנייה הבלתי חוקית מרוכזת בשכונות שלמות, בהן 'ס"ח', 'הרכבת' ו'פרדס שניר'. בשכונות אלו רמת השירותים העירוניים ירודה ביותר: רוב התושבים אינם מקבלים שירותי ניקיון מטעם העירייה, האשפה נשרפת באופן בלתי מבוקר ואין תשתיות ביוב.

במסגרת מסע הבחירות שלו הצהיר מועמד הליכוד לראשות העיר – פנחס עידן – כי כאשר ייבחר יאכוף בתוקף את החוק ויפעל נגד הבנייה הבלתי חוקית. זמן קצר לאחר שנבחר פעל עידן להוצאת צווי הריסה לחלק מן המבנים הבלתי חוקיים. בעיר פרצה מהומה רבת: הרוחות סערו, תושבים ופעילים שונים מקרב האוכלוסייה הערבית, ברמה המקומית וברמה הארצית, הפגינו, שבתו וחוללו מהומות. נוכח הפרת הסדר הגיבה משטרת ישראל בכוח – והדבר העצים את המתח והאלימות.

על אף המתיחות לא מעט נבחרו ציבור ערביים במועצת העיר לוד גילו גישה מתונה ופרגמטית. כך למשל, ביחס לשאלת התמיכה במועמדות לראשות העיר, טענו כמה מנהיגים ערבים מקומיים כי אין חשיבות לזהותו המפלגתית רעיונית של המועמד, אלא לעמדתו בנוגע לאינטרס הערבי המקומי, ובמילים אחרות – מי יכשיר בדיעבד את הבנייה הבלתי חוקית.⁷

עקב המהומות ופנייתו של ראש העירייה הנבחר (פנחס עידן) למשרד הפנים, מינה שר הפנים נתן שרנסקי ועדת בדיקה ונוכח ממצאיה – 'אי סדרים חמורים', פוטר פנחס עידן מתפקידו.⁸ מאפריל 2000 עד מאי 2002 ניהלה את העיר ועדה קרואה (גם בתקופתה נמשכה תופעת הבנייה הבלתי חוקית).

⁷ ראה דברי מנהיג הרשימה המקומית – 'אל נרא אל ערבי' – עבד אל קאדר עבד אל קאדר, בתוך: ציגלמן, עינת, 9.11.1998. "מועמד הליכוד מאשים את ראש העיר בכניעה לתנועה האסלאמית", **הארץ**.

⁸ מועלם מזל, 28.4.2000. "שרנסקי מינה ועדה קרואה לעיר לוד עקב אי סדרים חמורים". **הארץ**.

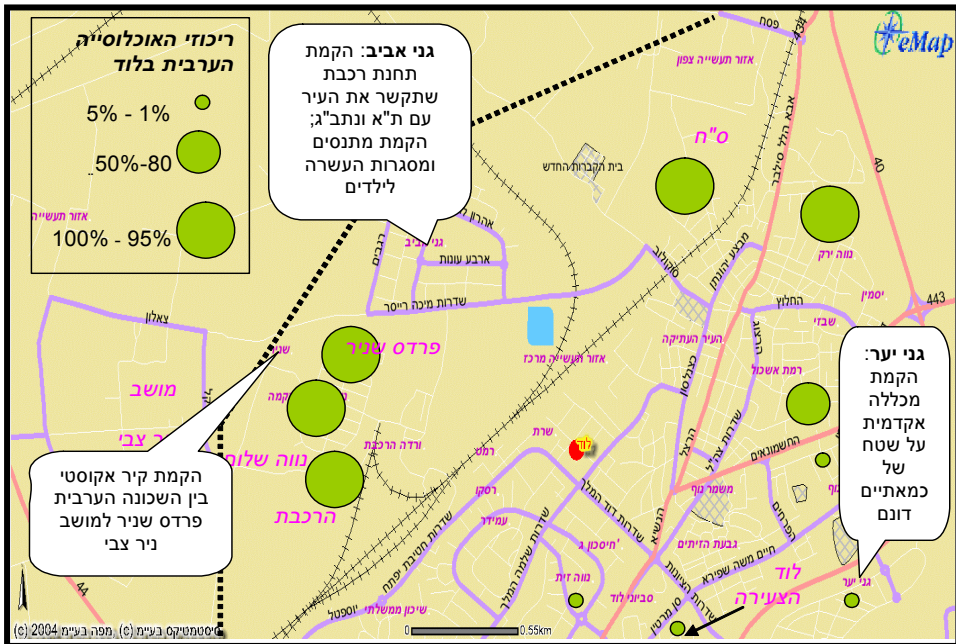
מכאן ואילך נמצאה הדינאמיקה הפוליטית בלוד מושפעת במידה הולכת וגוברת ממהלכי השלטון המרכזי: לנוכח אווירת האינתיפאדה והנתונים המדאיגים על כרסום הולך וגובר במאזן הדמוגרפי בין יהודים וערבים, החליטה ממשלת ישראל (יוני 2002) על יישום **תכנית חירום מערכתית** (להלן) לטיפול בבעיותיה של לוד.⁹

'תכנית החירום המערכתית' ביקשה לטפל בחולייה השונים של לוד ללא קשר לממד הלאומי. אולם, למעשה, התכנית נועדה בעיקר לחיזוק הבסיס היהודי על מנת לבלום את מגמת הסחף בהגירה השלילית של אוכלוסייה יהודית מהעיר. הדבר נעשה באמצעות השקעות גדולות לשיפור מערכות שונות של החיים בלוד. במסגרת זו, ולצד ההחלטה לצרף כמה שכונות ערביות לפרויקט שיקום שכונות, הוחלט על נקיטת כמה צעדים: הקצאת קרקע להקמת שכונה חדשה ליוצאי כוחות הביטחון, קידום מתחמי 'בנה ביתך' בשכונות מצוקה; הקמת תחנת רכבת בשכונת 'גני אביב' הסובלת מנטישת אוכלוסיות צעירות ומבוססות; הקמת מכללה אקדמית בשכונת 'גני יער'; בניית מתנ"ס, ספרייה עירונית ומגרש ספורט (ראה מפה 2). בנוגע לבנייה הבלתי חוקית, הוחלט על שינוי במדיניות האכיפה: על מנת שזו לא תהא כפופה ללחצים פוליטיים מקומיים הוחלט להכפיף את הנושא גם לטיפול של צוות משותף של מינהל מקרקעי ישראל, משרד הפנים ומשטרת ישראל. כמו כן, הוחלט להקים מינהלות שכונתיות להגברת הביטחון הציבורי בשכונות השונות.

⁹ הארץ, 22.7.2002.

מפה 2

'תכנית החירום המערכתית' של ממשלת ישראל לטיפול בבעיותיה של לוד¹⁰

במקביל למהלכים הפוליטיים מצד השלטון (מקומי ומרכזי), פעל בלוד באותה תקופה (2000-2004) גם הערוץ האזרחי. פעילים יהודים וערבים, כמעט כולם נציגים של עמותות שונות, דחו מכל וכל את התכניות השונות של השלטון ובכלל זה ניסיונות של נבחרי ציבור ערבים להשפיע מבפנים. הפעילים החברתיים שכיוונו את מאמציהם בעיקר למען האוכלוסייה הערבית פעלו בדרך של הסברה, ייעוץ, ארגון הפגנות וסיוע משפטי.

¹⁰ נתונים: הארץ, 22.7.2002, חאמד חסונה – עיריית לוד, מפה: E-map, עיבוד: יצחק דהן.

אירוע 4: תהליך העיצוב מחדש של יבנה כפועל יוצא של יוזמת המנהיג המקומי: 1975–2004

כמו רבות מערי הפיתוח שנוסדו בשנות החמישים, גם יבנה התאפיינה בשנות השישים והשבעים בתת פיתוח עירוני. שנת 1974 היתה ציון דרך בהיסטוריה של יבנה. לראשות המועצה המקומית נבחר צעיר בן המקום – מאיר שטרית – יליד מרוקו, שביקש לחולל שינוי יסודי במבנה העיר, בעיקר בצורות החשיבה של תושביה. היומרות לשינוי והשינויים שחולל שטרית בפועל הולמות מנהיג מהטיפוס החדשן. במונחי טיפולוגיה של מנהיגות מקומית (Svara, 1990, p.104), החדשן מצטיין ברמה גבוהה של ייזום מדיניות (חותר לשינויים מבניים) ובו בזמן מצטיין ברמה גבוהה יחסית של ביצוע בשטח.

אסטרטגיית הפיתוח של שטרית נשענה על הרעיון לעצב מחדש את התמהיל האנושי של יבנה באמצעות משיכת אוכלוסיות חדשות, מבוססות, תוך ניצול קרבתה של יבנה למטרופולין תל-אביב. שטרית יזם את הקמתן של שתי שכונות לאוכלוסיות מהמעמד הבינוני, שיקרינו על השכונות הוותיקות החלשות של יבנה. לצורך משימה זו ניהל את התכנון הפיסי של יבנה ודחק את מעורבות משרד הפנים מן התכנון המקומי. בניגוד לתכניות המקוריות של משרד הפנים לבנות במערב העיר בנייה רוויה, החליט שטרית להקים במקום שכונה של בתים צמודי קרקע – וילות בשטח של חצי דונם כל אחת בסטנדרט גבוה. הפרויקט שווק לאוכלוסיות מבוססות, אזרחים ואנשי כוחות הביטחון ששרתו במערך בסיסי צה"ל הסמוכים ליבנה (רובם קצינים, ממוצא אשכנזי). במקביל פעל שטרית להתוות תכנית אשר תיצור תשתית לאינטגרציה בין המהגרים החדשים לתושבים הוותיקים הפחות מבוססים בשלושה ערוצים: מגורים, מוסדות ציבור והמערכת הפוליטית המקומית.¹¹

¹¹ בתכניתו נעזר שטרית בצוות מומחים – אדריכלים וסוציולוגים, אשר ליוו את תהליך התכנון וגיבשו המלצות בעניין.

המגורים. נוסף על שיווק המגרשים בפרויקט 'בנה ביתך' לאוכלוסיות חדשות, ביקש שטרית ליצור גרעין של רוכשי דירות מקרב ותיקי יבנה, באחת השכונות החדשות (לימים שכונת 'נווה אילן', ראה מפה 3) שנבנתה בין יבנה הוותיקה לבין השכונה הצבאית החדשה. כוונתו היתה למנוע מצב שבו ייווצר חיץ בין הוותיקים לחדשים. לשם כך הקצה כמה מגרשים לתושבים ותיקים בשכונת נווה אילן במחיר של **כמחצית** מערך הקרקע.

המערכת הפוליטית. שטרית ביקש לקדם את החזון העירוני האינטגרטיבי באופן שבו לא יהיה הממד העדתי אלמנט מבחין בין רשימות פוליטיות. ברשימת הליכוד שגיבש לקראת הבחירות המקומיות בשנת 1983 הציב במקום השני דמות מקרב התושבים החדשים (חנה הובר), שהפרופיל העדתי, הגאוגרפי והחברתי שלה היה שונה באורח ניכר מזה של מרבית הפעילים ברשימת הליכוד וברשת החברתית של שטרית: אישה, תושבת השכונות החדשות, ממוצא אשכנזי, משכילה ואקדמאית.¹²

מוסדות ציבור. שטרית דאג להבנות מחדש את מערך השירותים הציבוריים, בעיקר בתי ספר ומוסדות תרבות, כך שימשכו אליהם הן את הוותיקים והן את החדשים. למשל, המרכז המסחרי החדש של יבנה הוקם בקו התפר בין יבנה הוותיקה לבין השכונות החדשות (ראה מפה 3), וזאת מתוך שאיפה שהמרכז החדש יהווה אתר בו יתחככו זה בזה ותיקים וחדשים. הצד הטעון והבעייתי יותר היה תחום החינוך. שטרית חשש כי החדשים יתנגדו לאינטגרציה באופן שהדבר יהווה בעבורם תנאי להגירה, בנימוק שהדבר יכפה סטנדרטים נמוכים וקצב לימודים איטי על ילדיהם. אל מול מכשול זה הציב שטרית פתרון יצירתי: הקמת בית ספר אינטגרטיבי שבו פועלת שיטת ההוראה היחידנית (מיכלסון, 1993: עמ' 179) – שיטה שבה התקדמותו של האחד איננה כרוכה בעיכוב התקדמות של הזולת.

במהלך המחצית הראשונה של שנות השמונים החלו השכונות החדשות של פרויקט 'בנה ביתך' להיבנות במערב יבנה (ראה מפה 3). שתי השכונות התאכלסו

¹² ריאיון, הובר חנה.

בהדרגה: האחת יועדה לאכלוס אנשי כוחות הביטחון: משטרת ישראל וצה"ל (כשש מאות משפחות), האחרת יועדה לאוכלוסייה אזרחית (כאלף משפחות).

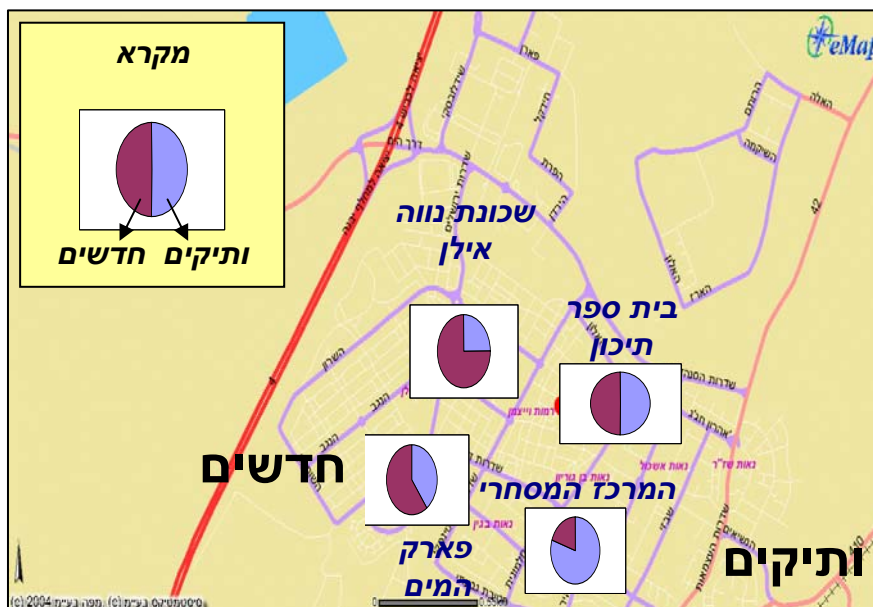
בעניין האינטגרציה העירונית, הניבו הפרויקטים של שטרית הצלחות חלקיות. עם איכלוס השכונות החדשות התעוררה ביבנה מתיחות בין ותיקים לחדשים: רבים מקרב החדשים היו אדישים לרעיון האינטגרציה ואף ניסו להימנע ממנה ולהיבדל מהאוכלוסייה הוותיקה (בעיקר בקרב תושבי השכונה הצבאית). מקצת התושבים החדשים טען כלפי נציגים של האוכלוסייה הוותיקה כי הם מייצגים "תרבות של חמולות", ואף כינה חלק מהוותיקים בשם "אספסוף". הוותיקים חשו ניכור, בדלנות, התנשאות, ודומיננטיות פוליטית מוגזמת.¹³ עם זאת, מאמציו של שטרית נשאו פירות בטיפול מחוזות חדשים לשיתוף ולשילוב חברתי בין החדשים לוותיקים. למשל, פארק המים ביבנה. באמצע שנות השמונים יזמו תושבי השכונה הצבאית, בעצה אחת עם שטרית, הקמה של פארק מים: קומפלקס של מתקני בידור וספורט שייבנה סמוך לשכונה הצבאית (ראה מפה 3). היוזמים תבעו כי את הפארק לא תנהל הרשות המקומית אלא עמותה. שטרית בירך על היוזמה אך הוסיף כמה תנאים (אשר בדיעבד מסתבר כי היו קריטיים לעניין האינטגרציה): תנאי הכרחי היה שלפחות אלף משפחות ירכשו מניות, בהן שליש מתושבי יבנה הוותיקים. תנאי הסף (מינימום שליש ותיקים) נשמר, אך בשנים הראשונות לא נמצא שיעור גבוה מאוד של רוכשי מניות מקרב הוותיקים. בתקופה זו הפך פארק המים לסמל הבדלנות וסמל הסטטוס של החדשים. אולם, במרוצת השנים רכשו יותר ויותר תושבים מקרב הוותיקים מניות בפארק ובשנת 2004 עמד היחס על 60% חדשים לעומת 40% ותיקים.

הישגים לא מבוטלים ניתן לראות גם באפיקים אחרים של האינטגרציה: נכון לשנת 2004, כרבע מתושבי השכונה החדשה 'נווה-אילן' הם ותיקים שניצלו את זכותם לרכוש מגרשים (כאמור, בהנחה, כתושבי המקום). בבתי הספר התיכוניים

¹³ ביטוי מפורש לכך נתן ראש העיר יבנה (מהוותיקים) יהודה ברוס (1987-1998).

האינטגרטיביים עומד היחס שבין ילדי ותיקים לילדי חדשים על 50%-50%. בתחום המסחר ההצלחה מרשימה פחות: רוב התושבים מהשכונות החדשות מעדיף את מטרופולין תל אביב, ומתעלם מהמרכז המסחרי המקומי.

מפה 3
יבנה 2005¹⁴

בחינה כוללת של מאזן ההישגים של שטרית מלמדת על מידה לא מבוטלת של הצלחה: בסופו של דבר, יבנה של שנות האלפיים מבוססת הרבה יותר, מחוברת יותר למטרופולין, יש בה מידה לא מבוטלת של אינטגרציה, והחלוקה בין החדשים לוותיקים אינה חדה כל כך.

¹⁴ מקור: e-map <<http://www.emap.co.il/>> נתונים ע"פ סקר עצמי, עיבוד לתרשים – יצחק דהן.

אירוע 5: תהליך ההתגבשות של קואליציית ממשל עירוני כגורם להקמת 'קריית הבבא-סאלי' בנתיבות - 1984-2000

בשנת 1984 נפטר הרב ישראל אבוחצירה – הידוע בכינוי הבבא-סאלי – דמות מופת והערצה בקרב יוצאי מרוקו המסורתיים. זמן קצר לאחר שנפטר הקים בנו, שירש את מקומו – הרב ברוך אבוחצירה (הידוע בכינוי 'הבבא-ברוך') את 'העמותה להנצחת זכרו של הבבא-סאלי'. מכאן ואילך התפתחה בנתיבות דינמיקה פוליטית מעניינת: שרים, חברי כנסת, פקידי ממשל, חברי מועצה, ראשי המועצה המקומית נתיבות וכן תורמים אילי הון (כמעט כולם ממוצא מרוקני) – כולם נקבצו ובאו לתרום, מי בממונו, מי בכוח השפעתו הפוליטית, למימוש מטרות העמותה.¹⁵ התגבשות פוליטית זו (קואליציית פיתוח) חוללה שינויים בולטים במרקם העירוני ובמישור הדתי-חברתי של יוצאי צפון אפריקה בישראל.

פעילות קואליציית הפיתוח התבטאה בעצם הקמת קריית הבבא-סאלי בנתיבות (ראה מפה 4).

קריית הבבא-סאלי כוללת את קברו של הבבא-סאלי, שלוחות של משרדי העמותה להנצחת זכרו, מזנון, חניון למבקרים, בית כנסת, את ביתו של הרב ברוך אבוחצירה (כולל יחידות אירוח לבאים לבקש ברכה מהרב), מוסדות חינוך "ברוך מורשת הבבא סאלי" (בכלל זה: תלמודי תורה, גני ילדים, ישיבות ו"כולל אברכים), וכן אולם אירועים. הקרן הקיימת לישראל הקימה במתחם פארק על-שם הבבא-סאלי, בהשקעה של ארבעה עשר מליון שקלים.

¹⁵ בכלל אלו יש לציין את תרומתו של שר הדתות בשעתו – שמעון שטרית (1994-1996). ביוני 1995 הכריז שטרית, (שנולד בארפוד מרוקו – תחום ההשפעה של משפחת אבוחצירה וידוע "כמקורב מאוד" לבבא ברוך) על ציון קבר הבבא-סאלי כעל "מקום קדוש". מתוקף מעמד זה נעשה משרד הדתות שותף במימון יום ההילולה השנתי ובתחזוקת האתר. כמו כן, הקצה שטרית כמאה וחמישים אלף שקלים למוסדות הבבא ברוך. שחר, אילן. 23.6.1995. שטרית יכריז על קבר הבבא-סאלי כעל אתר קדוש. הארץ, חלק חדשות.

מפה 4

צפון נתיבות, קריית הבבא-סאלי, 2004¹⁶

במישור הערכי, קואליציית הפיתוח כוננה למעשה **מרכז תרבותי** ליוצאי צפון אפריקה בישראל. קרית הבבא-סאלי מהווה מקור השראה דתי חברתי בקנה מידה לאומי: מאמצע שנות השמונים משמש קבר הבבא-סאלי מוקד משיכה למאות אלפי מאמינים מישראל ומחוצה לה ולפי הערכות שונות, מדובר בכחצי **מליון מבקרים מידי שנה בשנה**, וביום ההילולה – **כשמונים אלף**.¹⁷

מקור: e-map <<http://www.emap.co.il/>> עיבוד לתרשים – יצחק דהן.

16

בעשור האחרון יותר ויותר בני נוער מקרב העדה המרוקנית, בעיקר מהדרום, מעדיפים לחגוג את טקס בר המצווה שלהם בבית הכנסת הסמוך לקבר הבבא סאלי (וזאת כחלופה מועדפת לכותל המערבי בירושלים).

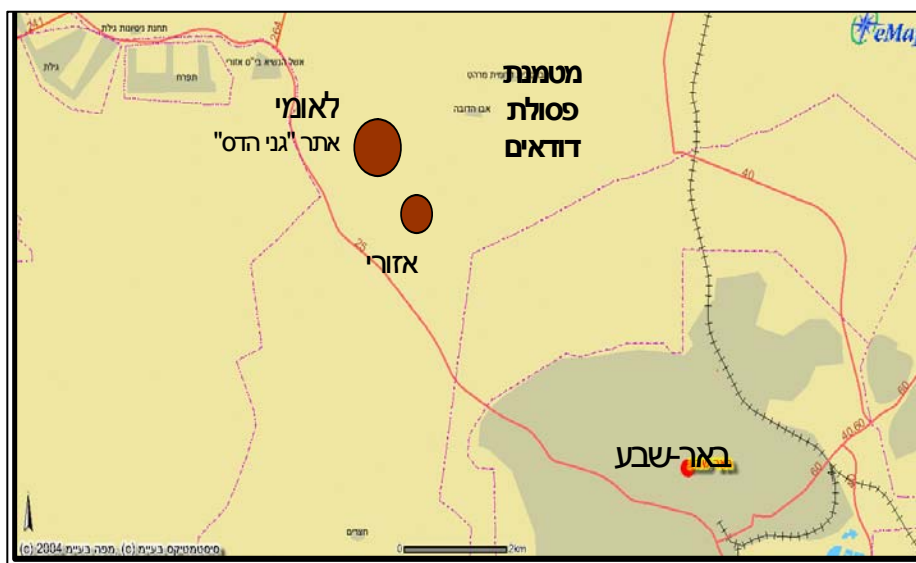
17

אירוע 6: התגבשות המחאה המקומית בבאר-שבע בתגובה ליוזמת הממשלה להרחיב את אתר הפסולת דודאים, באר-שבע 1993-1998

במחצית הראשונה של שנות התשעים החלה להתגבש במשרדי הממשלה יוזמה לסגירת אתר הפסולת המרכזי בחירייה שבגוש דן, ולהעתקתו לאתר 'דודאים' הסמוך לבאר שבע (כשישה קילומטרים מצפון מערב לעיר, ראה מפה 5).

מפה 5

אתר הפסולת דודאים במרחב העירוני של באר-שבע

מקור: E-map, עיבוד: יצחק דהן

ליוזמה זו קמו מתנגדים בבאר-שבע ובסביבתה ולפעילות המחאה התגייסו נציגים שונים מהשלטון המקומי ('מטה המאבק העירוני' של עיריית באר-שבע, ראשי מועצות מקומיות ואזוריות) ופעילים חברתיים: אקדמאים, עיתונאים ופעילים של ארגונים לשינוי חברתי. כל הפעילים דרשו לבטל את יוזמת הממשלה בטענה כי היא משבשת את פיתוח העיר באר-שבע, בפרט הודגש כי לפי תכנית המתאר אמורה באר שבע להתפתח לכיוון צפון מערב כך שדודאים תהווה עצם בגרונה של

העיר בעתיד. בקרב השדולה למען באר שבע היו דגשים שונים לתביעה המשותפת: נציגי השלטון ב'מטה המאבק העירוני' התייחסו לעניין באופן נקודתי ומתוך ראייה פרגמטית ותועלתנית. נציגי החברה האזרחית, בכלל זה אקדמאים ועיתונאים, ראו ביוזמת דודאים עוד ביטוי לזלזול העמוק של השלטון המרכזי בנגב, הנובע מהחולשה הפוליטית של תושבי הנגב. אחרים – רדיקלים פוסט-ציוניים היו אדישים בנוגע לסיכוי להשפיע בעניין דודאים אבל נרתמו למאבק על מנת להאיר את השיקולים העומדים מאחורי החלטות הממשלה ואת הבעייתיות היסודית הנובעת מעצם המשטר הפוליטי הקיים בישראל. המאבק הקיף ערוצי השפעה ומחאה שונים: הפגנות, מאמרי ביקורת בעיתונות המקומית, פרסום ניירות עמדה, עריכת כינוסים אקדמיים, השתתפות בדיונים של ועדות הכנסת השונות, הצעות לסדר בכנסת ועוד. לאחר מאבק ממושך הועברה סוגיית דודאים להכרעת בית המשפט העליון. זה, בשבתו כבג"ץ, קבע כי אתר דודאים במתכונתו החדשה יופעל באורח זמני לפרק זמן של שש שנים (שאמור להסתיים בסוף שנת 2005), אז אמורה לקום ועדה אשר תבחן את הסוגיה ותכריע אם אכן ימשיך האתר לפעול או ייסגר.¹⁸ באוקטובר 1998 נסגר באופן רשמי אתר חירייה והוחל בהעברת פסולת מוצקה ממרכז הארץ להטמנה בדודאים.

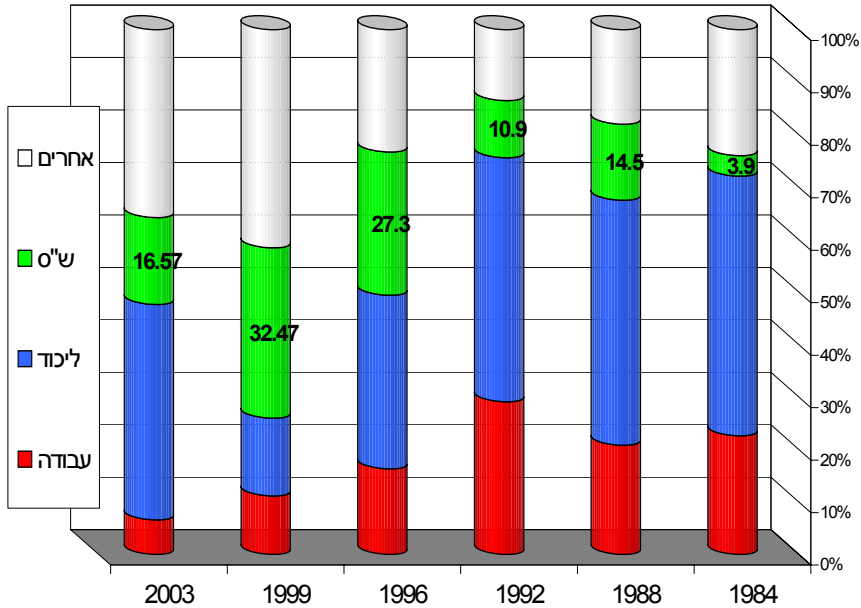
אירוע 7: מאבקי השליטה על מוסדות חינוך: חרדים-מזרחים מול המנהיגות הוותיקה, דימונה - 1998-2002

במהלך שנות התשעים של המאה העשרים התחוללו בעיר דימונה, כמו בערי פיתוח אחרות, תמורות מרחיקות לכת בנוף הפוליטי-מפלגתי: יותר ויותר תושבים בעיקר מקרב הוותיקים (יוצאי צפון אפריקה) הצטרפו לשורות המפלגה החרדית ספרדית – ש"ס שכוכבה דרך בשמי הפוליטיקה הישראלית. שיעורי התמיכה הגבוהים שקיבלה ש"ס בדימונה הגיעו לשיאם בבחירות לכנסת החמש עשרה (יוני 1999, ראה תרשים 4).

¹⁸ בפועל האתר ממשיך לפעול, נכון ליוני 2006.

תרשים 4

התפלגות ההצבעה בבחירות של תושבי דימונה לכנסת לפי מפלגות גדולות¹⁹

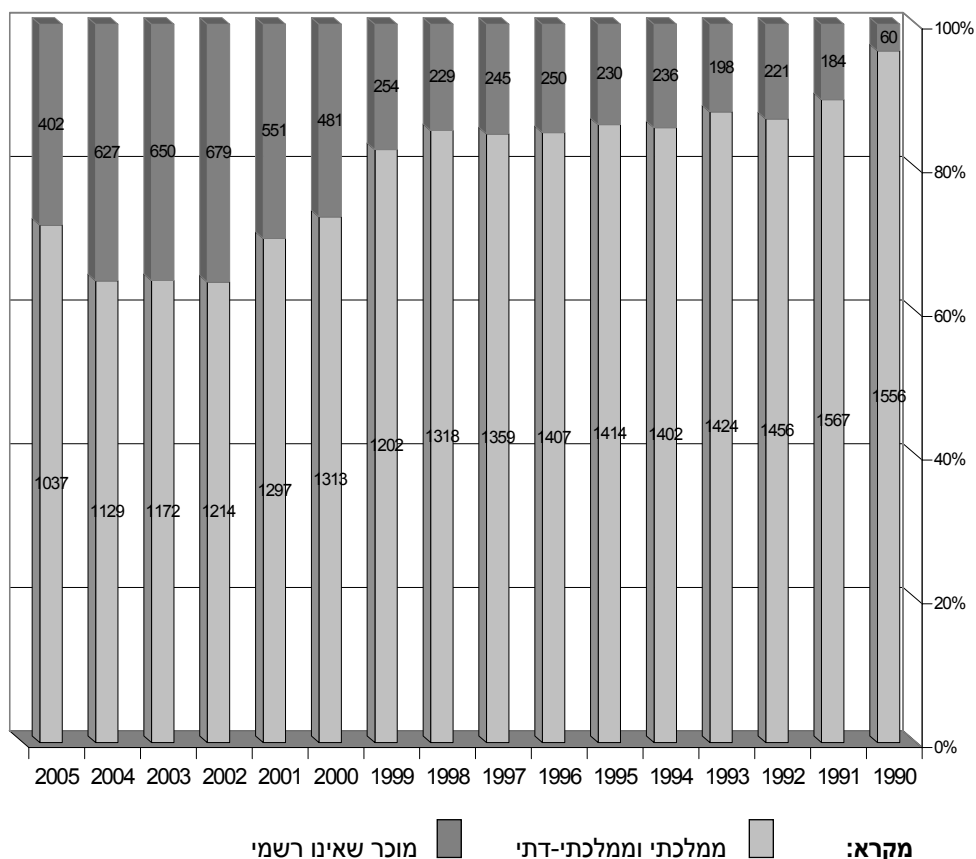
מגמה זו באה לידי ביטוי גם בתחום החינוך: יותר ויותר הורים העבירו את ילדיהם ממוסדות החינוך הממלכתי (והממלכתי-דתי) לרשת החינוך של ש"ס, בעיקר במסגרות החינוך הטרום יסודי: עד שנת 1979 התחנכו כל ילדי הגן בדימונה במערכת הממלכתית. מכאן ואילך היה סחף משמעותי למסגרות חוץ-ממלכתיות, המוגדרות על ידי משרד החינוך: 'מוכר שאינו רשמי' (ראה תרשים 5). להשוואה, בשנת 2002, קרוב ל-40% מכלל ילדי הגנים (גילאי 3-6) בדימונה התחנכו במוסדות 'מוכר שאינו רשמי' (השייכים למסגרות פוליטיות ואידאולוגיות שונות, רובם במוסדות המזוהים עם תנועת ש"ס). ניתן להצביע על שתי סיבות למגמה זו: ראשית, האקטיביזם הפוליטי המאפיין את מערכת הגיוס של פעילי ש"ס (ראו להלן

¹⁹ נתונים: לשכה מרכזית לסטטיסטיקה, **תוצאות הבחירות לכנסת**, שנים נבחרות וכן: דיסקין, 2004 (עורך) **תוצאות הבחירות לכנסת השש עשרה**, הוצאת מגי בע"מ. עיבוד לתרשים: יצחק דהן.

בהרחבה – פורשים-משתלבים). שנית, הרוב המכריע של ההורים השולחים את ילדיהם למוסדות ש"ס, ומגיעים מרקע סוציו-אקונומי נמוך, עושים זאת בעיקר בשל התנאים המוצעים: הסעות חינם, ארוחה חמה, צהרון במחיר יחסית ועוד.²⁰

תרשים 5

שיעור התלמידים במוסדות החינוך הטרומי יסודי (3-6) בדימונה:
השוואה בין המגזר הממלכתי לחוץ-ממלכתי ('מוכר שאינו רשמי')²¹

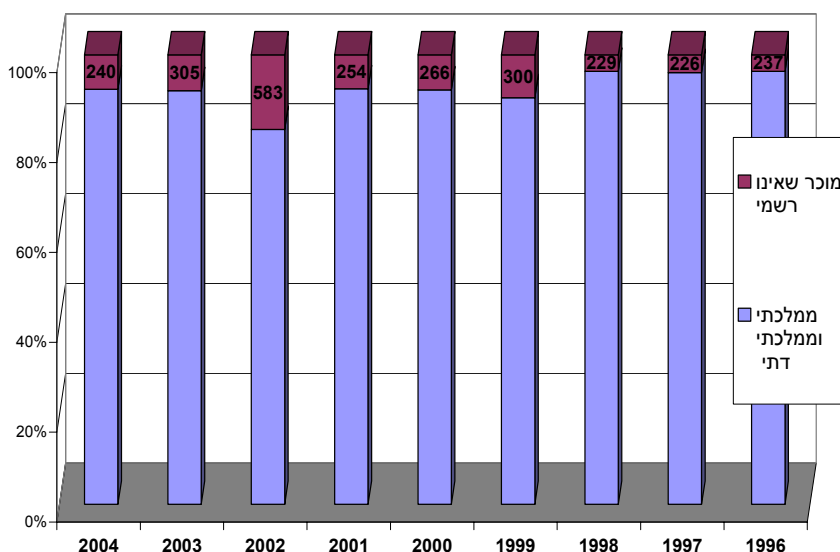
²⁰ למוסדות ש"ס יתרון נוסף: כוח האדם במוסדות אלו לא כפוף לאיגוד המקצועי ולפיכך אין חשש מפני שביטות ועיצומים (הדבר נובע מהנורמה הרווחת במגזר החרדי, לפיה אין להשבית "לימוד תורה" בכל מקרה).

²¹ מקור נתונים: עיריית דימונה, אגף החינוך, מחלקת רישום תלמידים, עיבוד: יצחק דהן.

חשוב לציין כי לכרסום המשמעותי במספר התלמידים במוסדות החינוך הממלכתי הטרם-יסודי לא נמצא ביטוי, לפחות לא באותו יחס, במוסדות החינוך היסודי והעל-יסודי. כפי שניתן לראות בתרשים 6, הציבור המקומי הנוטה 'להשתמש' ביתרונות היחסיים שמעניקה רשת הגנים של ש"ס, אינו נוטה, ברובו, להמשיך במוסדות החינוך היסודי והעל-יסודי (תלמודי תורה ושיבות).

תרשים 6

שיעור התלמידים במוסדות החינוך היסודי (כיתות א'-ח') בדימונה: השוואה בין המגזר הממלכתי לחוץ-ממלכתי (מוכר שאינו רשמי)²²

הסחף אל מוסדות החינוך של ש"ס הדאיג במיוחד את המנהיגות הפוליטית הוותיקה בדימונה – זו שאינה מזוהה עם הממסד החרדי-מזרחי. ראש עיריית דימונה בשעתו, גבי ללוש, ייחס את הדבר למצוקה הכלכלית של התושבים,

²² מקור נתונים: עיריית דימונה, אגף החינוך, מחלקת רישום תלמידים. עיבוד – יצחק דהן.

שנבעה לדעתו מהמדיניות המקפחת של השלטון המרכזי, ומתח ביקורת על המדיניות 'האנטי חברתית' של מפלגתו – הליכוד. התמורה חלה ביולי 1999 עם כינונה של הממשלה החדשה, ומינויו של יוסי שריד לתפקיד שר החינוך. זמן קצר לאחר שנבחר הפעיל שריד מדיניות חדשה של העדפה מתקנת בקרב השכבות החלשות ובעיירות הפיתוח.²³ במסגרת מדיניותו (מדיניות הטיפול הנקודתי)²⁴ פעל שר החינוך להשוות את התנאים וההטבות שש"ס מעניקה, לאלו של מסגרות החינוך הממלכתי הטרם-יסודי. יישום מדיניות זו הביא לשיפור ניכר בתנאים החומריים של גני הילדים הממלכתיים והממלכתיים-דתיים בדימונה, בכלל זה: ארוחת צהריים, סדנאות יצירה וצהרון במחיר נמוך יחסית.

למעשה החלה התכנית לעבור לכלל יישום מלא מספטמבר 1999. כפי שניתן לראות מתרשים 5, בשנים הראשונות שלאחר החלת התכנית (2000, 2001, 2002) נצפה דווקא גידול משמעותי במוסדות ש"ס: מ-27% בשנת 2000 ל-36% בשנת 2002. אולם, מכאן ואילך ניכרת התייבבות ואפילו ירידה חדה ב-2005 (כ-28%).²⁵ כמו כן, מדיניות זו הגדילה באופן משמעותי את חופש הבחירה של ההורים: לפי עדויות של פעילים מקומיים, עם החלתה של המדיניות נמצאו לא מעט הורים שבעבר שלחו את ילדיהם לרשת החינוך של ש"ס בעיקר בגלל אילוצים כלכליים, ומעתה שינו החלטתם ובשנת הלימודים שלאחר מכן העבירו את ילדיהם למוסדות הגן הממלכתי והממלכתי-דתי.

לצד השינויים במפת מוסדות החינוך התפתחה דינמיקה פוליטית מעניינת: במהלך המחצית הראשונה של שנת 2002, וכחלק מהיערכות המפלגות הגדולות לקראת

²³ סער, ראלי, 19.7.1999. "שריד מתכוון לאפשר חינוך חנים לילדי הגנים בערי הפיתוח", **הארץ**.

²⁴ מדובר במדיניות הנשענת על חוק קיים – **חוק חינוך חובה חנים לגילאי 3-4** שחוקקה כנסת ישראל ב-1984, אך בפועל החוק לא יושם. השר שריד ביקש ליישם את החוק באמצעות מימון המדינה ברשויות מקומיות חלשות ביותר.

²⁵ בפועל, מדיניות משרד החינוך לא העניקה יתרון יחסי למוסדות החינוך הממלכתי אלא רק השוותה את התנאים.

הבחירות ההולכות וקרבות לכנסת השש-עשרה, הציע חבר הכנסת יוסי שריד לבעל בריתו – גבי ללוש להצטרף לרשימת מר"צ לכנסת כנציג הפריפריה. שריד הבטיח כי אם ייתן ללוש את הסכמתו, יובטח לו המקום החמישי ברשימה (המשוריין לקבוצות מיוחדות). שריד נענה בשלילה וכך נכשל ניסיון מעניין להבנות מחדש את הסדר הפוליטי-מפלגתי בישראל.

סיכום

בפרק זה הוצגו שבעה אירועים שהתרחשו בשבעה יישובים, המאפשרים הצצה לתרבות הפוליטית בערי הפיתוח בישראל. לוח 2 מציג סיכום של האירועים הנחקרים, על-פי אפיון של קבוצות פוליטיות, סדר יום של כל קבוצה ותוצאות פוליטיות. דיון מעמיק יותר בנתונים אלו, ייערך בפרק הבא.

לוח 2

סיכום: שחקנים, קבוצות נחקרות, מטרות ותוצאות פוליטיות ועירוניות

תוצאות פוליטיות ועירוניות	מטרות וסדר יום	קבוצות ושחקנים ראשיים	
הרחבת כרמיאל 'הסכם ראמיה': סיפוח הכפר ראמיה לתחום המוניציפלי של כרמיאל.	שמירה על האיזון הדמוגרפי (שפירוש: הרחבה פיסית של כרמיאל). מתן פתרון נקודתי לעניין ראמיה	קואליציה שלטונית: ראש עיריית כרמיאל – עדי אלדר	כרמיאל
	התנגדות להסכם ראמיה ודחיית כל רעיון ההתיישבות היהודית בגליל.	אופוזיציה אזרחית (מחנה אסף אדיב)	
תוצאות הבחירות: הרכב המועצה המקומית חצור הגלילית (1998 – 2003) התגבשות אופוזיציה שלטונית מפוצלת ולא יעילה	שמירה על ההגמוניה והסטטוס קוו הפוליטי	ממסד שלטוני – ראש המועצה המקומית חצור הגלילית	חצור
	ערעור ההגמוניה ושבירת הסטטוס קוו הפוליטי	אופוזיציה שלטונית	
פיזור מועצת לוד והקמת ועדה קרואה יישום תכנית החירום המערכתית והשקעות גדולות להצלת לוד התגבשות קואליציה אזרחית יהודית-ערבית.	שמירה על האיזון הדמוגרפי	שלטון מרכזי	לוד
	שמירה על האיזון הדמוגרפי, אכיפת דיני התכנון והבנייה	שלטון מקומי (יהודי)	
	מניעת הוצאת צווי הריסה, 'הלבנת' המבנים הבלתי חוקיים	שלטון מקומי (ערבי)	
	התנגדות עממית רחבה לממסד השלטוני ושינוי רדיקלי של המציאות הפוליטית	נציגים אזרחיים אופוזיציוניים יהודים וערבים	
שינוי במרקם העירוני ועיצוב מחדש של התמהיל האנושי ביבנה: מהגרים חדשים, מבוססים לצד ותיקים, חלשים. יצירת מבנה עירוני אינטגרטיבי	עיצוב מחדש של התמהיל האנושי של יבנה שינוי התדמית של יבנה אינטגרציה עירונית בין ותיקים לחדשים	ראש המועצה המקומית מאיר שטרית	יבנה

נתיבות עמותת הבבא סאלי מועצה מקומית נתיבות הקרן הקיימת לישראל אילי הון פרטיים משרד הדתות	קימום מורשת יהדות צפון אפריקה ומשפחת אבוחצירה בפרט	שינוי במרקם העירוני: הקמת קריית הבבא-סאלי – נתיבות שינוי סימבולי: כינון מרכז דתי חלופי ליוצאי צפון אפריקה
באר-שבע שדולת באר שבע – אגף שלטוני (מטה המאבק העירוני) שדולת באר שבע – אגף אזרחי ציוני שדולת באר שבע אגף אזרחי פוסט-ציוני	ביטול יוזמת דודאים ביטול יוזמת דודאים ותביעה כלפי הממסד לרפורמה יסודית במדיניותו כלפי הנגב בכלל	החלטה על הקמת דודאים שיפורים משמעותיים בתקני הטמנת הפסולת בדודאים יצירת קואליציה פוליטית: שלטונית - אזרחית
	התנגדות לממסד ותביעה לשינוי רדיקלי	
דימונה שלטון מרכזי (משרד החינוך) שלטון מקומי –נציגי החינוך הממלכתי נציגי החינוך החרדי- מזרחי שלטוני ואזרחי (עמותות ש"ס)	צמצום אי-השוויון (פערים בחינוך) ובלימת כוחה של ש"ס קידום האינטרסים של החינוך הממלכתי בדימונה הרחבת ההשפעה של התנועה החרדית-מזרחית על הציבור בערי הפיתוח	סחף בקרב האוכלוסיה בעיר לטובת מערכת החינוך של ש"ס, ובלימה של המגמה בשלב מאוחר התגבשות קואליציה שלטונית אד-הוק: מקומי – לאומי (ללוש – שריד).

עיון בלוח המסכם מלמד על קבוצות ושחקנים ממגוון שדות כוח: שלטון מקומי, שלטון מרכזי, חברה אזרחית, אילי הון (תורמים); לכל אחת מהקבוצות סדר יום שונה (ייהוד המרחב, שוויון, קימום מסורות מקומיות ועוד) והיא משיגה תוצאות פוליטיות ועירוניות שונות (שינויי גבולות, התגבשות קואליציות שונות, שינויים

במרקם העירוני ועוד). הדבר המעניין הוא שבכל יישובי המחקר, נמצא חתך מגוון של תגובות ועמדות פוליטיות נוכח יוזמות, מהלכים ואירועים שונים. בלוד למשל, נמצאו ארבעה שחקנים (שלטון מרכזי, שלטון מקומי יהודי, שלטון מקומי ערבי ואופוזיציה אזרחית – יהודית-ערבית), לכל אחד מהם סדר יום שונה, פרספקטיבה שונה, שבסופו של דבר חוללו שינויים פוליטיים וגאוגרפיים: צמצום עד למינימום של האוטונומיה המקומית (פיזור מועצת העיר) תוך התערבות השלטון המרכזי בעיצוב העיר ('תכנית החירום...') ומנגד התגבשות של כוח אזרחי יהודי-ערבי בעוצמה מרשימה. בנתיבות נמצא אמנם מגוון של שחקנים: שלטון מרכזי, שלטון מקומי, נציגים חברתיים (עמותת הבבא-סאלי) ואילי הון פרטיים, אולם בשונה משאר אירועי המחקר, במקרה זה התלכדו הכל למען מטרה אחת – השאיפה לקומם את המורשת המקומית, היהודית צפון-אפריקאית.

עם זאת, נתוני לוח 2 אינם מספקים מענה לשאלות שעולות מתוך תיאורי התקצירים, כגון: מהם הגורמים לפיצול או להתכנסות פוליטית? מדוע הקואליציה שריד-ללוש בדימונה (לכאורה טבעית והגיונית) לא החזיקה מעמד? מדוע לא השכילה הנציגות הערבית בלוד להתאחד מול יריב משותף? מה ההסבר להצלחה המרשימה של קואליציית הפיתוח בנתיבות? כיצד המשיך לכהן בתפקידו ראש המועצה המקומית חצור על אף הביקורת המקומית הקשה? מדוע הצליח מאיר שטרית ביבנה, במקום שאחרים במקומו נכשלו?

על מנת להשיב על שאלות אלו אין די במסכת העובדתית כפי שתוארה בפרק זה. יש להעמיק חקר ולחשוף נתונים הטמונים ברבדים שמתחת לפני השטח, בכלל זה לעמוד על טיבם של זרמים אידאולוגיים ותפישתיים ולהתחקות אחר אופי הרשתות החברתיות, ובמילים אחרות לחקור את התרבות הפוליטית. בפרקים הבאים אנסה להשיב על שאלות אלו בדרך של מיפוי האוריינטציות הפרשניות העומדות בבסיס התנהלותם של השחקנים והקבוצות שתוארו בפרק זה. מיון וארגון הנתונים ייעשה בהתאם למסגרת התאורטית שהוצגה בפרק 1.

טיפוסים של תרבות פוליטית בערי הפיתוח

1. היררכיים

כאמור, הדגם התרבותי-פוליטי ההיררכי מתאפיין ברמה גבוהה של סולידריות חברתית לצד רמה גבוהה של כפיפות לתפקיד החברתי ולחלוקת העבודה המסורתית. בהתאם לשילוב זה ניתן לזהות בשדה המחקר ארבע קבוצות המגלמות תפישות היררכיות: בחצור הגלילית – בקרב נציגי המנהיגות הוותיקה בשלטון המקומי; בכרמיאל – בדמות ראש העיר עדי אלדר; בלוד – בדמות ראש העיר פנחס עידן ועוזרו חאמד חסונה; בבאר-שבע – בקרב חלק מנציגי השלטון השותף לשדולה למען העיר. השחקנים המרכזיים בקבוצות אלו שואבים את הלגיטימציה לתביעותיהם הפוליטיות ואת כלי המאבק מתוך תפישת יסוד לפיה יש לכוון מבנה פוליטי בהתאם למבנה ההגמוני הקיים ו/או הרצוי. חלקם תבע בתוקף שינויים כאלו ואחרים. אולם, אופי התביעות והשינויים לא היה כזה שיערער באופן יסודי את הסדר ההגמוני, ההיררכי.

חצור הגלילית – ממסד שלטוני הגמוני

מקרה חצור נבחן בהקשר של מערכת הבחירות למועצה המקומית (1998), וההתפתחויות הפוליטיות בעקבותיה. בתת פרק זה אתייחס לנציגי המנהיגות הוותיקה בממסד השלטוני, שהנורמות והפרקטיקות החברתיות המנחים אותם – גבולות חברתיים, חליפין פוליטיים ורשתות חברתיות – משקפים בבירור מבנה היררכי.

ההיררכיה בתרבות הפוליטית בחצור ניכרת במיוחד בחליפין הפוליטיים. חליפין אלו התנהלו בהתאם לדגם פטרון-קליינט. בדגם זה מושתתים יחסי המשא ומתן הפוליטי על 'תן וקח' אך מניחים אי-שוויון בנגישות לכוח ומקבלים את ההיררכיה, אי-השוויון, כנתון כסופי (Eisensdat and Roniger, 1984: p.205). לכאורה, יחסי חליפין נהוגים בכל מערכת פוליטית, אולם בעוד שבחברות שוויוניות מושתתים החליפין על נטייה של האליטות המקומיות להיענות ולמוביליות כלפי קבוצות פריפריה, הרי במקרה חצור, כמו בחברות מסורתיות אחרות, מושתת המשא ומתן על הבנה לפיה חליפין אלה **לא יהיו כרוכים בשינוי מהותי** של המבנה הפוליטי הקיים (Eisensdat and Roniger, 1984: p.205). כלומר, הנושאים והנותנים חולקים אותה השקפת עולם בדבר קיומם של הבדלים היררכיים ואין להם רצון לערער אותם. בהתאם לתשתית תפישתית זו, היתרון היחסי של הפוליטיקאי בחברה ההיררכית ניכר, בראש ובראשונה, במידת קרבתו למוקדי הכח, ולא במידת יכולתו לערער את מבנה הכוח.

דוגמה בולטת לכך ניתן למצוא בכרזת בחירות שפרסם בחצור חבר מועצה ותיק, המציג את קשריו האישיים (קירבה פוליטית) כיתרון:

עצור וחשוב. כדי לקדם יישוב להצלחה **נחוצים קשרים** עם משרדי הממשלה החשובים לחצור. לי יש... את **מי מכירים באופן אישי**? התשובה – ...רק הוא נכנס חופשי במשרדי החינוך, הדתות והתחבורה. חצור זקוקה... לחברי מועצה שלאחר הבחירות יוכלו לגייס תקציבים ופרויקטים...²⁶

נציג בולט במיוחד של תפישה זו היה ראש מועצת חצור הגלילית בין השנים 1989-2003, יוסי אלול. כפי שאראה, התפישה ההיררכית המנחה את התנהלותו של אלול ניכרת בחליפין קליינטליסטיים, בקואופטציה של יריבים, בחלוקת

²⁶ כרזת תעמולה בתוך: **חדשות מקום** – עיתון מקומי בחצור הגלילית, 25.9.1998. הדגשה שלי, י"ד.

משאבים ציבוריים תוך טשטוש ברור של הגבולות בין הציבורי לפרטי, וכן בקיומה של מערכת חברתית המוגדרת בהתאם לערכים מסורתיים-פרימורדיאליים.

בהתמודדות על ראשות המועצה המקומית התייצבו מול אלול מועמדים רבים אך ככל שהתקרב מועד הבחירות הם הלכו ונעלמו. אפרט כדוגמה את הדינמיקה הפוליטית שבעטיה נעלמה הרשימה המקומית – 'יעד'. בשנת 1998 הקים צעיר מקומי בשם אבי אוחנה את רשימת 'יעד – הצעירים של חצור', והצהיר כי בכוונתו להתמודד על מקום במועצה (לא על ראשות המועצה). במצע הרשימה הדגיש אוחנה את רעיון המוביליות, כשזו מכוונת בעיקר כלפי סטודנטים וזוגות צעירים. אלול, שחש מהאפשרות שמא מועמדותו של אוחנה תגרע מיכולת התמרון שלו בגיבוש קואליציה אפשרית בבוא היום, ביקש לבלום את היוזמה ואף לגייס את אוחנה לצדו, משום שהוא מביא עמו 'נדוניה' בעלת ערך רב: צעיר, בעל השכלה אקדמית ויושב ראש אגודת הסטודנטים של מכללת צפת. אלול ביקש מאוחנה להסיר את מועמדותו ולהצהיר בפומבי על תמיכתו באלול. בתמורה הבטיח לאוחנה לשלבו בתפקיד בכיר לאחר הבחירות. אוחנה נעתר לבקשה, בין השאר בשל לחץ של בני משפחתו.²⁷ לאחר הבחירות הוא מונה לתפקיד מנהל מחלקת הנוער במועצה המקומית.

מעצם מהותו, לדגם הקליינטליסטי אין מקום במדינה המודרנית. שכן חוקים ותקנות של המדינה ושל המערכת הבירוקרטית מבוססים על גישה אוניברסלית ושוויונית, ואילו הקליינטליזם מותיר מקום בעיקר לבעלי הכח. לכאורה, אופי זה יתקשה לבסס את עצמו ולהחזיק מעמד לאורך זמן, נוכח המערכת הבירוקרטית שאמורה להשתית הפרדה בין המישור הפוליטי-שלטוני למישור הציבורי, ובכך להבטיח, להלכה, נגישות שווה. עם זאת, לפחות בחצור, היגיון זה איננו מתקיים בפועל. יתר על כן, נראה כי כישות אוטונומית, הספרה הציבורית בירוקרטית איננה קיימת במבנה הפוליטי בחצור. תימוכין לכך ניתן למצוא בדו"ח מבקר המדינה על

²⁷ ריאיון.

השלטון המקומי בחצור במחצית הראשונה של שנות התשעים (תקופה שבה כיהן אלול כראש מועצה). הדו"ח קובע כי ראש המועצה ואנשיו נהגו באופן שיטתי לעקוף הנחיות ולרצות את הציבור המקומי ו/או את עובדי המועצה באמצעות משאבי המועצה: הבטחת תעסוקה במועצה והעלאה בדרגה;²⁸ השעיית גביית ארנונה;²⁹ שימוש לרעה במנגנון רישוי עסקים ובפיקוח על הבנייה הבלתי חוקית.³⁰ כמו כן, לדברי פעילים בחצור, ראש המועצה הפעיל את השפעתו גם על מוסדות ציבור שלהם קשר ישיר או עקיף למועצה (כגון קשרים עם חברת 'עמידר' לצורך שיכון בדיר ציבורי), וכן נהג לבצע עבודות פיתוח באזורים מובחנים (על פי מפתח התמיכה).

בחינת הבסיס ממנו שואב המנהיג המקומי את הלגיטימציה למעשיו, מגלה כי הוא נשען על סולידריות חברתית: אלול מתהדר בעובדה כי בחצור יש יחסים אישיים וחמים בין התושבים לבין שליחי הציבור. אלול מדגיש כי טיפח את רעיון הטיפול האישי בתושבים ואת הנגישות הגבוהה שלהם למנהיגות המקומית.³¹ הוא גאה בעובדה שדלתו פתוחה בפני כל תושב ותושב, בלא חסמים בירוקרטים³² (כגון תיאומים עם הלשכה וכו') ולדבריו חצור היא "משפחה אחת גדולה".³³

²⁸ מבקר המדינה (1996), דו"ח על הביקורת בשלטון המקומי, משרד הפנים, ירושלים. עמ' 186-177.

²⁹ שם. הדו"ח מציין נתונים רבים נוספים על התנהלותו הבלתי תקינה של ראש המועצה אלול: הוא הורה למחוק חובות של חייבים שלא בהליכים הנדרשים; אישר הנחות לתושבים שלא כחוק; העלה בדרגה עובדי מועצה מבלי שנדרשו לעמוד בנהלים המחייבים בחוק (קבלת המלצות מהממונים וכו'); העניק תוספות שכר לעובדי מועצה בגין תארים וקטגוריות שאינם מבוססים; למועצה התקבלו עובדים חדשים בלא להתחשב במצבת כוח האדם; פונקציות של המועצה נמסרו לידי קבלנים פרטיים אך במקביל לא שוחררו עובדי המועצה שבשל כך נותרו בלא עבודה.

³⁰ שם.

³¹ חדשות מקום, 6.11.1998.

³² ריאיון, אלול.

³³ ריאיון, אלול.

ואולם, הסולידריות והאווירה המשפחתית בחצור אינם נחלת הכל. דרגת הנגישות והאמפתיה מוכתבים בהתאם ליסודות פרימורדיאליים: דת, מסורת, משפחה ועדה. בתוך כך בולטת במיוחד האיבה בין בני העדה המרוקנית לבני העדה התוניסאית, שבאה לידי ביטוי במערכת הבחירות.³⁴ דפוסי התמיכה הפוליטית משקפים זאת: מרבית התומכים באלול היו בני עדתו, ממוצא מרוקני,³⁵ ורוב תומכי היריב (רמי דמרי) היו בני עדתו – תוניסאים.

האופי ההיררכי-האקסקלוסיבי, כמכתב התארגנות פוליטית איננו נעצר ברמה העדתית אלא מתפשט גם לרמה המשפחתית. עדות לכך ניתן למצוא בעובדה שיותר ויותר קרובי משפחה של אלול מאיישים תפקידים במוסדות ציבור בחצור (רובם בתפקידי מפתח). למשל, מנהל לשכת התעסוקה בחצור הוא בן דוד של אלול; יושב ראש הסתדרות העובדים הוא גיסו של אלול; סגנית בית הקשיש בחצור היא אשתו; יושב ראש ועדת כוח אדם, מנהל שירותי מינהל ומנהל זמני של המתנ"ס העירוני הם גיסים של ראש המועצה, וכן מפקד תחנת כיבוי אש בחצור הוא דוד של ראש המועצה.

יסודות אלה של הפוליטיקה המקומית משתקפים היטב גם ברישות החברתית של המנהיג המקומי – יוסי אלול, הכולל בעיקר קרובי משפחה וחוג מצומצם של חברים. אחד ממוקדי ההתכנסות של רשת חברתית זו הוא בית הכנסת 'עץ חיים' השוכן במרכז העירוני הישן של חצור, והוא משמש את קרובי המשפחה וחוג הידידים במועדים קבועים: שבתות, חגים ואירועים משפחתיים. אלול ובני משפחתו אינם דתיים אדוקים ואמונתם מכונה 'דת עממית' (דשן, 1991): אלול אינו חובש כיפה, את בית הכנסת הוא נוהג לפקוד רק בשבתות ובחגים וכן אינו מקפיד על מילוי מצוות הדת. בית הכנסת שהוא מתפלל בו משמש, לצד

³⁴ ריאיון, בן-ציון דיאי – עורך עיתון מקומי בחצור.

³⁵ יתר על כן: אלול הבטיח את נצחונו באמצעות הסכמים עם ראשי כעשר משפחות גדולות, כל אחת מהן בסדר גודל של כ-150-250 נפש – מרביתם ממוצא מרוקני ומיעוטם ממוצא פרסי.

הפונקציה הדתית, אתר התוועדות חברתית. אלול וחבריו, כעשרים איש, יוצאי מרוקו, רובם בעלי תפקידים חשובים בחצור ומחוצה לה, כבני 55-65, נפגשים בכל שבת לתפילה בבית הכנסת, מלוכדים סביב ההווי המרוקני המסורתי: השיחות מתנהלות על פי רוב בשפה המרוקנית ובסיום התפילה הם נוהגים לאכול ולשתות מאכלים מרוקניים מסורתיים. חבר קרוב של אלול, המתפלל באותו בית כנסת, הוא איש עסקים שמתמחה בייבוא פריטי אופנה ואמנות ממרוקו.

נראה כי אופי זה של קשרים חברתיים הולם את הטיפוס שרוברט פטנמ מראה (Putnam, 2000: p.22) – הון חברתי מלכד (bonding social capital). ההון החברתי המלכד הוא זה הנוטה להופיע ברשתות חברתיות צפופות, בעיקר במובלעות אתניות, והוא משמש **דבק חברתי**: מחזק את הנאמנות הפנים קבוצתית (in-group loyalty) ובמקרים רבים מספק תמיכה פסיכולוגית וחברתית לחברים. כמו כן, ההון המלכד מעודד התכנסות של חברים בעלי מאפיינים דומים (אתנית וסוציו-אקונומית) ומתוך כך נוטה לחזק זהויות ייחודיות. במקרה של חצור אופיו של ההון החברתי מהטיפוס המלכד משקף את ההיררכיה ובו בזמן מבסס אותה.

סקירת התכונות החברתיות של הממסד השלטוני ההגמוני בחצור מלמד על שתי תכונות המגדירות קבוצה זו כהיררכית: מצד אחד, רמה גבוהה של סולידריות פנימית. מצד אחר, שלא כמו בתרבות הפוליטית השוויונית, סולידריות זו איננה מאפיינת את כל תושבי חצור באותה מידה אלא נוטה להיות **אקסקלוסיבית**. בניגוד לתרבות הפוליטית השוויונית, המבקשת להבטיח את הסולידריות בדרך של הידוק וחישוב המערכת הבירוקרטית (על מנת להבטיח נגישות שווה), בחצור המערכת הפוליטית פועלת הפוך: על מנת להבטיח את ההיררכיה הבירוקרטית משועבדת למערכת השלטונית: המנהיגות המקומית משתמשת במערכת זו (בדרך של טשטוש הגבול בין הפרטי לציבורי), על מנת לסמן קווי גבול חדשים אחרים בהתאם למתווה היררכי.

מנקודת מבט אחרת, בעייתי לכלול את חצור בקטגוריה ההיררכית, משום שנוסף על החלוקה הגסה לגבולות חברתיים ברורים, על בסיס מעמד, מוצא אתני ומשפחתי נמצאו בחצור תופעות שלכאורה אינן עולות בקנה אחד עם המבנה ההיררכי, על-פי ההגדרות של וילדבסקי. למשל ראש המועצה נוהג להשכין 'שלום בית' בין בני זוג תושבים מן השורה, דלתות לשכתו פתוחות לכל והוא מנהל מגע חברתי עם יריבים פוליטיים. פרקטיקות אלו מעידות על מערכת חברתית-פוליטית הנושאת אופי אישי, שוברת מחיצות, כלומר לא בדיוק היררכית. גולדברג מסביר (Goldberg, 1980: p.45) כי אוריינטציות אלו אינן סותרות כי אם משלימות: הוא טוען כי דווקא על מנת לקיים באורח אפקטיבי את הפטרונאג', את דגם החסות, המנהיגים והמונהגים נזקקים למערכת קשרים אישיים: המגע האישי והנגישות משרתים את הקליינטליזם, היינו את ההיררכיה, כיוון שהם מבססים ואף מגבירים את הציפייה מן היחיד לשתף פעולה עם המנהיג ביום פקודה (בחירות ועוד).

שדולת באר-שבע - האגף השלטוני הפרגמטי

אוריינטציה היררכית דומה ניתן לזהות גם ברציונל הפוליטי ובדרכי ההתנהלות של חלק מנציגי השלטון בשדולת באר-שבע: חברי מועצת העיר באר-שבע, אשר איישו בעיקר את 'מטה המאבק העירוני'. נציגים אלה פעלו אמנם לדחות את יוזמת השלטון המרכזי להקים את אתר דודאים בתחום ההשפעה של באר-שבע, אך הם לא ראו ביוזמה עניין הקשור למתח שבין המרכז לפריפריה. אף שפעילותם נגעה לסוגיה שחרגה מהרמה המקומית (שאלת התכנון והמיקום של אתר פסולת לאומי המהווה מפגע סביבתי), בסופו של דבר, מסגרת ההתייחסות של פעילים אלה הצטמצמה לרמה המקומית (להלן). בולטים בקטגוריה זו חברי 'מטה המאבק העירוני': אנדריי אוזן, אריה בר ומרים טירקל.

בתקופת המחקר היה אנדריי אוזן חבר ותיק במועצת העיר באר-שבע ובעניין דודאים פעל באופן מינורי. לאחר שעניין דודאים הוכרע לכאורה נגד האינטרס המקומי, נמצא אוזן כמי שמקל עם הנזקים שייחסו המתנגדים המיליטנטיים

כמהומה ליוזמת הממשלה: "דודאים לא נוגע לעיר עצמה. ובכלל, זה לא נזק עצום. בכל העולם קוברים במטמנות".³⁶ בכל מקרה, אופן לא נטה לראות את הקשרים המערכתיים בין מצב סוציו-אקונומי להבניה ריבודית ולמיקום של פונקציות בעייתיות, וכך גם לא את ההיבט הסימבולי של המאבק בסוגיית דודאים (מרכז-פריפריה).

אוריינטציה דומה ניתן לזהות גם אצל חבר מועצת העיר – אריה בר, שנשמע אמנם כמי שנושא טון ביקורתי וגוון מבני אך עדיין נוטה לתפישה אמפירית. בר, שהיה פעיל נמרץ במטה המאבק העירוני, האשים את דוד בונפלד (בשעתו ראש העיר) כמי "ששיתף פעולה עם השלטון המרכזי ולא הוביל מנהיגות".³⁷ למרות זאת, הגוון המבני בהשקפתו אינו רווי תכנים עמוקים נוסח מרכז-פריפריה. בראייתו, פרשת דודאים היא בגדר מאבק 'פשוט' בין שתי רשויות: המשרד לאיכות הסביבה ועיריית באר-שבע. בלשונו:

אני הייתי מנכ"ל משרד השיכון. **מניסיון** אני יכול לומר שכל משרד ממשלתי מעוניין להצליח בתפקידו. כך גם המשרד לאיכות הסביבה שהוביל את יוזמת דודאים. **זהו זה. לא מעבר לכך.** באותם מקומות שההתנגדות עיקשת אז הוא יצליח פחות. אצלנו זה לא היה כך. הציבור שלנו אדיש.³⁸

הגישה התכליתית של בר הניחה את היסודות על-פיהם נקבעו בדיעבד הפרמטרים להצלחה או לכישלון של המאבק. כך למשל, במכתב ששלח ביולי 1995 לוועדה המחוזית לתכנון ולבניה במחוז הדרום כתב: "הצלחתו של המאבק למניעת הפעלתו של האתר בדודאים כאתר פסולת ארצי תלויה, בין היתר ובעיקר, במציאת אלטרנטיבה לאתר דודאים".³⁹ יש להדגיש כי הגישה הפרגמטית שאפיינה את בר היתה שונה מזו של האחרים (בעיקר האקדמאים, להלן), שכן

36 ריאיון.

37 ריאיון.

38 ריאיון. הדגשה שלי, י"ד.

39 מתוך נוסח המכתב ששלח בר לוועדה המחוזית לתכנון ובניה במחוז הדרום, יולי 1995.

בעיניו המאבק לא נועד לשינוי תודעת הציבור אלא לביטול רוע הגזירה. למעשה מסתבר כי אריה בר ואנדריי אוזן יצגו את הגישה שרווחה בקרב רוב חברי מועצת העיר באר שבע והעומדים בראשה. חלק לא מבוטל של נציגי העירייה היו אדישים למאבק וראו את הרעש התקשורתי שחוללו המתנגדים כמהומה על לא מאומה. הם לא ראו את האינטרס המקומי כפי שראו זאת אחרים, בעיקר מקרב ההנהגה האזרחית.⁴⁰ יתר על כן, בשיחות סגורות חיוו חברי המועצה דעות שונות מאלו שרווחו בקרב ההנהגה האזרחית: הם הסתייגו מהקו הרדיקלי, ושאפו לראות את עניין דודאים מההיבט התועלתני-תכליתי. אוריינטציה זו אפיינה גם את ראשי העיר של באר שבע – בונפלד וטרנר. כך למשל, כאשר סייר ראש העיר בשעתו – דוד בונפלד (1997-1998) באתר דודאים, הוא הופתע מגודל האתר ותהה – "לזה התנגדו?!"⁴¹ עמדה מחייבת, מפורשת יותר, נקט יעקב טרנר מחליפו של בונפלד (שבתקופת המחקר לא היה פעיל בעניין). בסיור שערך במקום הצר טרנר על כך שבסופו של דבר לא נכלל אתר דודאים בתחום השיפוט של באר-שבע. הוא אמר: "הייתי רוצה שזה יהיה שלי".⁴²

לצד אוזן ובר התייצבה יושבת ראש מטה המאבק העירוני – מרים טירקל, שהיתה אחראית על עניין הארגון, ההסברה, גיוס התמיכה מאנשי מקצוע והשתתפה בפגישות רבות עם פוליטיקאים בדרגים שונים. טירקל מייצגת גוון תרבותי-פוליטי שונה במעט מזה של בר ואוזן: לצד האוריינטציה התכליתית, היא נוטה לזהות את דפוסי ההתנהלות של היריב, במקרה זה – רשויות השלטון המרכזי. היא זיהתה מדיניות של זלזול עמוק מצד חברי כנסת שרים, ראשי ממשלות והמועצה הארצית לתכנון ולבנייה – והדבר עורר חוסר אמון מוחלט כלפי מוסדות אלה. ואולם, שלא כמו חבריה מהאקדמיה, טירקל לא פעלה בפרשת דודאים על מנת לחשוף את יחסי הכוח הבלתי הוגנים בחברה ובמרחב הישראלי, אלא כדי לבטל את רוע

⁴⁰ ריאיון, סבן, יצחק.

⁴¹ ריאיון, תותחני יחזקאל.

⁴² ריאיון, קדמון שמואל.

הגזרה. על אף שהעניין הוכרע בסופו של דבר נגד האינטרס המקומי, לא ראתה טירקל את המאבק כחסר תוחלת: לזכות מטה המאבק העירוני היא זוקפת הישגים בעיקר בצד השיפורים המרשימים בתנאי הטמנת הפסולת באתר דודאים המורחב (יריעות פלסטיק, צנרת לאיסוף תשטיפים).⁴³

אופי היררכי ניתן לזהות גם אצל ראשי העיריות של לוד וכרמיאל – פנחס עידן ועדי אלדר. האירועים הנחקרים בהקשר של לוד וכרמיאל עסקו בסוגיה החורגת מעבר ליישוב עצמו – יחסי יהודים ערבים. בעניין זה, שלא כמו אצל היררכיים אחרים שתחמו את גבולות הגזרה של פעילותם לרמה המקומית (בר, אוזן ולהלן – חסונה), אצל עידן ואלדר התקיימה פרספקטיבה **אוניברסלית**. בעיניהם, הדאגה לעיירת הפיתוח לא נובעת רק מהדאגה לתושבי המקום, כי אם לכלל תושבי הלאום. הבעיה הספציפית נתפסת אמנם מתוך השקפה היררכית, אבל האופק הרעיוני, מתווה הפתרון, הוא אוניברסלי.

כרמיאל – ממסד שלטוני יהודי

עניינה של כרמיאל נחקר בהקשר שבו ביקש ראש העיר עדי אלדר לגבש את 'הסכם ראמיה'. את העניין הספציפי – ראמיה – ואת ההתיישבות הערבית והיהודית בגליל בכלל, ראה אלדר מתוך גישה לאומית מסורתית המבקשת לבסס את השליטה היהודית במרחב, כלומר מתוך השקפה היררכית. כמה שנים לפני שלעניין ראמיה נדרש פתרון פוליטי, הציג אלדר בפורום ממשלתי את תביעותיו לפיתוח הגליל, כלהלן:

⁴³ למרות שבסופו של דבר הוכרע העניין, מוצאת טירקל נחמה בעובדה שאת המאבק ניצלה גם למטרה חינוכית: בני נוער מבאר-שבע שמעו הרצאות שיזמה ונעשו מודעים יותר לעניינים סביבתיים.

היום האוכלוסייה היהודית קטנה מהאוכלוסייה הערבית. על כל יהודי יש עשרה ערבים שחיים מסביבנו בטווח של 10 ק"מ. זהו מאבק על ארץ ישראל... קודם כול המאבק הוא בגליל כי אם לא נהיה פה רוב אינני יודע מה יקרה בעוד כמה שנים.⁴⁴

אלדר מזוהה אפוא עם מדיניות הפקעת אדמות בסביבת כרמיאל כאמצעי ליצירת איזון דמוגרפי וליהוד הגליל, מדיניות המשקפת תכנית אב היררכית. אמנם, הסכם ראמיה מגלם לכאורה נסיגה מהיררכיה זו, שכן העניק פיצוי לתושבי הכפר הבלתי מוכר ראמיה – מגרשים לבניית בתים בגבולות העיר כרמיאל וסיפוח לכרמיאל שיעניק להם את מלוא השירותים העירוניים שנמנעו מהם עד אז. לכאורה, הפר ההסכם טאבו מסורתי ויש בו פוטנציאל להפוך את כרמיאל לעיר מעורבת (כפי שטענו מתנגדי אדר מימין), אולם אדר אינו רואה כך את הדברים. בריאיון לעיתון מקומי (באמצעות עיתונאי ערבי) אמר:

שום זעזוע לא יהיה מצירוף תושבי ראמיה השקטים והשלווים לעיר... **כרמיאל לא תהפוך לעיר מעורבת.. אנחנו נגיע למאה אלף תושבים** בעיר הזו. 100-150 תושבים בדואים לא יהפכו את העיר כרמיאל לעיר חצויה, דו לאומית או מעורבת.⁴⁵

ההסבר של אדר לפיו המהלך הפוליטי שיזם אינו "תקדים מסוכן", וכי מדובר בפתרון נקודתי ולא מערכתי, מבסס את הרעיון לפיו ההסכם אינו אלא מהלך טקטי שוויוני שנעשה במסגרת אסטרטגית-על היררכית.

היגיון דומה נמצא מאחורי ההתנהלות הפוליטית של ראש עיריית לוד – פנחס עידן, שפעל בהקשר דומה.

⁴⁴ **מידע 84**, (שם הכותב אינו מצוין). "צריך להגיד את הדברים באומץ: אני אומר לא מוחלט למגורי ערבים בכרמיאל", ריאיון עם ראש עיריית כרמיאל, בתוך: **מידע 84** – שבועון כרמיאל, משגב, צפת. 29.9.1989, הדגשה שלי, י"ד.

⁴⁵ בהלול, ז' (1995, אין תאריך מדויק): "שום זעזוע לא יהיה בכרמיאל מצירוף תושבי ראמיה השקטים והשלווים לעיר", ריאיון עם ראש עיריית כרמיאל – עדי אדר, **כל-כרמיאל**. הדגשה שלי, י"ד.

לוד – ממסד שלטוני

בסוף שנות התשעים נדרש פינחס עידן לטפל בסוגיית הבנייה הבלתי חוקית הרווחת בקרב ערביי לוד. ערב הבחירות לראשות העיר (1998) הדגיש עידן את רצונו לטפל בעבירות הבנייה הבלתי חוקית, ובתוך כך הדגיש את הממד הלאומי של המצע הפוליטי שלו. בריאיון **להארץ** הסביר את עמדתו התקיפה בזו הלשון:

התרעתי לפני כולם שלוד היא בעיה לאומית, ואם המצב לא יתוקן בה היא תפסיק להתקיים כעיר יהודית במרכז הארץ. יחיו פה רק ערבים.⁴⁶

מדברי עידן ניתן ללמוד כי פעל לא רק מתוקף תפקידו (הרשות המקומית כגורם אכיפת החוק), אלא גם ממניעים לאומיים, במטרה לבסס את השליטה במרחב, כלומר מתוך אוריינטציה היררכית. בהתאם לתפישה זו, בעיני עידן, הטיפול בלוד משול לטיפול באיבר חולה המקרין על הגוף כולו – האומה כולה. בהתאם לראייה זו, עידן ממצב עצמו כגורם מרכזי בשימור העליונות הדמוגרפית, כמרכיב חשוב בביסוס הלאומיות היהודית-ציונית. ראוי להדגיש כי עידן אינו גוזר מעמדתו גישה דורסנית נעדרת שיקול דעת. אדרבא. לפחות כלפי נציגי הציבור הערבי הופיע עידן כמי שמבין וכמי שמבקש לפתור את בעיית הדיור של ערביי לוד בדרך של משא ומתן ושיתוף פעולה.⁴⁷ אלא ש'הבנה' זו קיבלה דגשים שונים בהתאם לנסיבות הפוליטיות המשתנות: בראשית דרכו, כאשר נזקק לקולות הציבור היהודי בלוד (שרובו נוטה לדגש לאומי), הדגיש עידן רטוריקה לאומית, בתוך כך הדגיש את הצורך בעמדה תקיפה מול עברייני הבנייה. לעומת זאת, בדיעבד, נוכח ממדי

⁴⁶ בן-סימון, דניאל (2000.12.5). "עיר מרימה ידיים", **הארץ**, גיליון יום שישי.

⁴⁷ במסגרת התכנית של עידן ועוזרו הערבי – חאמד חסונה, הוצע לערבים כי יוכשרו הבתים שבנו שלא כחוק עד לאותה עת ובמקביל ייבנו בעבורם בתים חדשים עם אישורים חוקיים. עידן הבהיר כי בתמורה לחיבורם לתשתיות חשמל ומים יהא עליהם לשלם את מסי העירייה, כחוק. אולם, נציגי המיעוט הערבי דחו הצעה זו וטענו כי במשך שנים קופח המגזר הערבי בעיר ואם עידן מתכוון לכונן שוויון, יש להביא קודם כל לשוויון בזכויות ורק אחר כך בחובות (היינו קודם חיבור לתשתיות, הלבנת המבנים הבלתי חוקיים ואחר כך תשלומי ארנונה).

המהומות ולאחר שהודח מתפקידו (על-ידי שר הפנים), ניסה עידן לצנן את הרוחות, והציג עצמו כמי שהבין את מצוקת הדיור של ערביי לוד ושאף לפתור אותה. באותו ריאיון **להארץ** הסביר:

אמרתי לשרים ולחברי כנסת שבאו לבקר... שאי אפשר לקפח את הערבים בצורה כזאת. **המסכנים האלה** רואים איך קמות שכונות יהודיות מול העיניים שלהם והם נשארים תקועים בלי פתרון דיור לעצמם. אז מה הם עשו? הם לקחו את העניינים לידיים ובנו בתים לא חוקיים... **מה המדינה ציפתה** מהם? שיגורו באוהלים ופחונים כל החיים? ...אז עכשיו היא קיבלה הפוך על הפוך.⁴⁸

נראה אפוא כי כמו אלדר בכרמיאל עידן פועל מתוך טקטיקה שוויונית במסגרת אסטרטגית-על היררכית.

גם מקצת מנבחרי הציבור הערבים במועצת העיר משקפים את התרבות הפוליטית ההיררכית. אף כי נפגעו ממדיניותו של ראש עיריית לוד, פנחס עידן, ולכאורה אמורים היו להיות הראשונים היוצאים נגדו, דווקא הם שיתפו פעולה עם נציגי השלטון המקומי היהודי. ההסבר לכך נעוץ בהיותם נטועים בפרספקטיבה היררכית. בהתאם להשקפה זו סברו אותם נציגים ערבים כי גישה מתונה, שיתוף פעולה והסכמים יביאו למיעוט המקומי הישגים משמעותיים יותר.

מקרב נבחרו הציבור הערבים הנושאים אוריינטציה היררכית בולטת דמותו של חמאד חסונה, בשעתו עוזר לראש העיר (פנחס עידן), חבר מועצת העיר ודמות מוכרת בקרב ערביי לוד ורמלה. חסונה גורס כי דווקא באמצעות קרבה למוקדי הכוח הקיימים וכיבוד כללי המשחק ניתן להשיג יותר. כך, בניגוד לחלק מעמיתיו (בעיקר בניגוד לנציגים האזרחיים של ערביי לוד, ראה להלן 'פורשים-רדיקלים'), חסונה בוחר לבדד את הבעיה המקומית (אכיפה / אי-אכיפה, הכנת תכנית מתאר וכו'), ולא לקשור בינה לבין הקונפליקט הלאומי היהודי-ערבי. לדעתו, את בעיית הדיור של תושבי לוד הערבים ניתן לפתור באמצעות הסדרים מקומיים ברמת השלטון המקומי,

⁴⁸ שם, הדגשה שלי, י"ד.

ובמסגרת זו הציג את פנחס עידן כשחקן מפתח אינסטרומנטלי.⁴⁹ זמן קצר לאחר שהחלו המהומות עקב הוצאת צווי הריסה, התראיין לעיתון מקומי ואמר:

עידן הולך לעשות מהפכה בכל מה שקשור למגזר הערבי בלוד... יכול להיות שהאוכלוסייה הערבית לא מרגישה בשינויים... כשהפערים יתחילו להצטמצם תבין האוכלוסייה שדרכו צודקת... אני מאמין שראש העיר יעמוד מאחורי דבריו... זה רק עניין של זמן...⁵⁰

לכאורה עשויה גישתו של חסונה להיראות בלתי אפשרית, שכן פרגמטי ככל שהיה, הרי הוא ניצב בסופו של דבר מול פנחס עידן, שעל 'כרטיס הביקור' שלו חקק את המאבק בתופעת הבנייה הבלתי חוקית ופעל 'נגד האינטרס' של המגזר הערבי. אולם, 'בעיה' זו אינה מכשול בעיניו, בשל התפישה המיוחדת שלו את היחס שבין אידאולוגיה ופוליטיקה. לשיטתו, כאשר אתה מעוניין לעזור לציבור באמצעות מפלגה כלשהי, אין זה משנה מה המצע הפוליטי-רעיוני שלה. המפלגה משמשת אך ורק משאב: "לעשייה אין כתובת".⁵¹ שלא במפתיע, חסונה הוא דמות יוצאת דופן בנוף הפוליטי של לוד: מבחינת השייך הפוליטי הוא חבר מרכז בתנועת הליכוד, ובמקביל חבר בתנועה האסלאמית. חסונה מגדיר את מהות הפוליטיקה כמשחק, פופוליזם, אחיזת עיניים, וטוען כי המוטיבציה העיקרית של הפוליטיקאים איננה להבנות מציאות על פי ערכים אלו ואחרים, אלא כדי לממש את רצונם לשלוט, לשרוד. בהתאם לכך, חסונה מכיר בצורך של הפוליטיקאים לשחק כלפי חוץ לפי כללים מסוימים וכלפי פנים לפי כללים אחרים. כך הוא מסביר את ההתנהלות של ראש עיריית לוד שהרבה לדבר על הצורך בשמירה על "האיזון הדמוגרפי", "רוב יהודי" ועוד, אבל בפועל נהג אחרת. כראיה לכך הוא מציין את העובדה שבתום מערכת הבחירות (שבה נקט עידן בדגש רטורי לאומי, היררכי), פעל עידן על פי כללים אחרים ושיתף פעולה עם נציגי השכונות הערביות.

49 רמלוד פלוס, 9.7.1999.

50 שם.

51 ריאיון, חסונה.

2. שוויוניים

כמו ההיררכי, כך גם השוויוני נוטה לרמה גבוהה של סולידריות עם הערכים של האומה והחברה, אך לעומתו הוא נוטה לביקורת **בעלת אופי מבני** כלפי הסדר חברתי. הביקורת המבנית כורכת את האירוע הנקודתי במערכת רחבה הנובעת ממבני עומק, ששורשיהם נעוצים מתחת לפני השטח. אופי התביעות הפוליטיות נגזר בהתאם: השוויוני איננו מסתפק בשינוי נקודתי אלא תובע רפורמה מקיפה, שתפתור את הבעיה "מן השורש".

באירועי המחקר נמצאו חמש דמויות בולטות בגישתן השוויונית (אף כי יש ביניהן הבדלים מהותיים, להלן): אבישי ברוורמן, יהודה גרדוס ויהודה אלוש (האגף האזרחי של 'שדולת באר-שבע'), גבי ללוש (דימונה – נציג החינוך הממלכתי) ומאיר שטרית (יבנה).

שדולת באר-שבע – האגף האזרחי הציוני

תחת הקטגוריה 'היררכיים' ציינתי את פועלם של חברים ב'שדולת באר שבע' שביקורתם על יוזמת הממשלה להרחיב את אתר דודאים נשאה אופי אמפירי ותביעותיהם הפוליטיות היו פרגמטיות ונקודתיות. לצדם נאבקו נגד היוזמה נציגים שונים, בעיקר פעילים חברתיים, שביקורתם על הממשלה, בעניין זה ובכלל, נשאה אופי מבני, כלל מערכתי, נטתה יותר לדגש סימבולי מאשר לתכליתי. למשל פרופ' אבישי ברוורמן, שמראשית שנות התשעים מכהן כנשיא אוניברסיטת בן-גוריון. בפרשת דודאים היה ברוורמן דמות מרכזית ודומיננטית: הוא התראיין רבות באמצעי התקשורת, הופיע בכינוסים אקדמיים, בוועדות הכנסת השונות ועוד. התנגדותו ליוזמת ההרחבה של דודאים נטועה בתפישת עולם רחבה פרו-לאומית, ציונית. לדעתו, ההשקעה בנגב היא צורך השעה בשל שיקולים אקולוגיים

ודמוגרפיים. בראייתו הכוללת יוביל פיתוח הנגב לקידום שוויון חברתי-כלכלי ולקימום החזון הציוני:

...אם הנגב יתעצם מבחינת האיכויות הכלכליות-תעסוקתיות, הרי שהדבר יהווה מנוף להתחדשות חברתית וחיוניות מקומית... ניתן להחיות ולקומם מחדש את החזון הציוני המסורתי אם נתפוס את הנגב כאתגר... רק אם נהיה מוסריים יותר...⁵²

את ביקורתו כלפי השלטון בפרשת דודאים ברוורמן משתית על אי מימוש היעדים הלאומיים. במאמר שפרסם **בהארץ** בפברואר 1996 כתב בין השאר:

אין להקים את האתר בדודאים, מרחק שבע דקות נסיעה מבאר-שבע ולב לבה של באר-שבע העתידית על פי תכנית המתאר הארצית... [אני קורא]... **לעם היהודי להתמקד בבניית ישראל איכותית, שפניה דרומה.**⁵³

אל מול האידאל הציוני, הנשגב, השוויוני, ברוורמן מתאר מציאות עגומה:

הפוליטיקאים משחקים משחק קטן והציבור קונה. זה כל הסיפור של פיתוח הנגב. הכל בלה בלה. תמיד תשמע הצהרות לטובת פיתוח הנגב כשבפועל דוחפים פונקציות בעייתיות... אין לישראל חזון. מנהיגות ברמת תיפקוד נמוכה מאוד. פוליטיקאים קצרי מועד. הכול שואו... אנחנו מתקרבים לרמה של עולם שלישי בפרמטרים של אי שוויון, שחיתות ופופוליזם.⁵⁴

הפירוש של ברוורמן את הבעיה המקומית, את עניין דודאים, הוא אפוא פירוש מבני, עמוק. לדעתו יוזמת דודאים היא סימפטום לבעיה עמוקה יותר – האופי המבני של הפוליטיקאי הישראלי המצוי, זה שבעבורו 'פיתוח הנגב' מתמצה בתשלום מס שפתיים ומשמש מסווה למניפולציות פוליטיות.

⁵² בתוך:

Susser, L. (11/2/02). A Bold New Desert Vision (interview with Avishay Braverman), *The Jerusalem Report*.

⁵³ ברוורמן, אבישי (28.2.1996). "נגב עכשיו", **הארץ**, חלק ב'. הדגשה שלי, י"ד.

⁵⁴ ריאיון.

פרופיל רעיוני דומה ניתן לזהות גם בפועלו של יהודה גרדוס. בתקופת המחקר היה גרדוס פרופסור לגאוגרפיה פוליטית וחברתית באוניברסיטת בן-גוריון. בסוגיית דודאים פעל במישור האקדמי: הוא פרסם נייר עמדה,⁵⁵ ארגן כינוסים אקדמיים והביע מחאתו בעניין בהזדמנויות רבות.⁵⁶ גרדוס, שבדומה לברוורמן נוטה להשקפה פרו-לאומית, ציונית (גרדוס, 1988), מסביר כי ההבניה הפוליטית של הנגב כפריפריה, בכלל זה עניין דודאים, אינה מקרית אלא היא נובעת מאופי הממסד הפוליטי. לקראת סוף שנות התשעים, לאחר שהסתבר כי המאבק המקומי נכשל, פנה גרדוס בדברי ההקדמה **לשנתון הנגב** אל ראשי רשויות מקומיות בדרום בזו הלשון:

תושבי הנגב ומנהיגיו חייבים להבין שמתחולל מאבק **עקשני ומתמיד בין רצון המרכז, בסיוע הממסד, להעביר מזהמים לנגב, לבין תושבי הדרום והרשויות הציבוריות שבו. אם לא נשכיל להתארגן ולצבור עוצמה פוליטית ייפך הנגב לחצר האחורית...** עיריית באר שבע וגורמים ציבוריים אחרים לא הצליחו לסכל את העברת הפסולת בגלל חולשה פוליטית ולחץ מסיבי של הממסד **שבשיטת הפרד ומשול'** השיג את מטרתו...⁵⁷

נוכח שבר מבני זה מבקש גרדוס לרתום לפעולה הן את המרכז, הן את הפריפריה. הוא מציע שינוי יסודי של שיטת הממשל במישור המוניציפלי (ביזור שלטוני – הקמת רשות אוטונומית לנגב). לדעתו, דה-צנטרליזציה של הממשל הריכוזי

⁵⁵ גרדוס, י', סקיבין, יוסטמן, מ' (1994). **דודאים – אתר ארצי לסילוק פסולת, נייר עמדה**. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוני' בן-גוריון, באר-שבע.

⁵⁶ כך למשל, בתגובה על מאמר מערכת של **הארץ** המצדד בהעברת חירייה לדודאים, כתב גרדוס: "מאמר המערכת מייצג אינטרסים של ארץ דן ולא של הארץ כולה. ההצעה להעביר את אשפת גוש דן למפתנה של בירת הנגב מעדיפה מטרד לנגב ותושביו על פגיעה בתושבי תל אביב", גרדוס, יהודה, "אשפה על מפתן אחר", **הארץ**, מכתבים למערכת, (301.12.1997) עמ' ב.6.

⁵⁷ גרדוס י', בתוך: לוינסון, א' (עורכת), 1998. **שנתון סטטיסטי לנגב**, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, באר-שבע, עמ' 11, הדגשה שלי, י"ד.

בישראל יצור הוגנות פוליטית שכן האצלת הסמכויות תמנע החלטות שרירותיות כלפי הפריפריה חסרת הכוח הפוליטי (גרדוס, 1988). לתושבי הפריפריה הוא מסביר את הכורח בהתארגנות משותפת. גרדוס סבור כי הפילוג בין תושבי הנגב על פי הדפוסים האתניים והמגזריים (בדואים, מזרחים, רוסים ועוד) מחבל ביעד המרכזי – עמידה משותפת מול מוסדות השלטון המרכזי לצורך ייצוג הולם ואפקטיבי של האינטרס המקומי המשותף.⁵⁸

עוד מאפיין תרבותי-פוליטי המשותף לגרדוס ולברוורמן הוא הגישה האוניברסלית. בניגוד לאחרים בשדולת באר-שבע, שנטו לפרטיקולריזם ותחמו באופן ברור את גבולות פעילותם הפוליטית, ברוורמן וגרדוס מותחים את מסגרת ההתייחסות החברתית עד כדי טשטוש הגבול בין המקומי, האזורי והלאומי. כאשר מנסים לבדוק לאיזה אזור גאוגרפי מתכוונים גרדוס וברוורמן כאשר הם מדברים על שוויון, נראה כי זה לא ברור: כאשר הם מדברים על באר-שבע נראה כי הם מכוונים אל הנגב, כאשר הם מדברים על הנגב הם בעצם מדברים על החברה הישראלית.

האופי הפרשני האמור (מבני ואוניברסלי) מקרין גם על גישת הפעולה. לפחות ככל שמדובר בגרדוס, נראה כי פעילותו הייתה סמלית יותר מאשר מעשית. בדו"ח מחקר על קונפליקט דודאים, שהתפרסם בשנת 2000, כותבים גסול ושמואלי:

לובי באר שבע [יהודה גרדוס, בין השאר] הפך את ההתנגדות לדודאים לסמל המאבק של הפריפריה הדרומית מול המרכז / גוש דן... ניתנת האפשרות לנציגי לובי באר שבע ללוות את מהלך התכנית המפורטת כך שתהיה להם השפעה על הפרטים – אך לא הייתה היענות מצדם.⁵⁹

⁵⁸ ראו למשל: גרדוס, יהודה, יפתחאל, אורן, "האינטרס הלאומי מחייב", **הארץ**, 4.7.2001, חלק ב'.

⁵⁹ גסול ושמואלי (2000) **הערכת קונפליקט: מטמנת דודאים**. דו"ח מחקר של מכון לגישור בטכניון חיפה, עמ' 13.

עוד נציג בשדולה האזרחית של באר-שבע הנטוע בגישה שוויונית, אם כי בגרסה מובחנת יותר, הוא יהודה אלוש. אלוש הוא פעיל רדיקלי, יושב ראש עמותה מקומית בשם 'זעקת קול העם' (תנועת אזרחים רב-תרבותית ובלתי מפלגתית), שהדגיש את הסמליות הצפונה בבסיס מאבק דודאים – המאבק בין הממסד, המרכז, לבין הפריפריה. אלוש שותף לתפיסה לפיה אירוע דודאים הוא גילוי מקומי לבעיה עמוקה יותר. למרות שלא האמין כי ניתן לבטל את גזירת דודאים ("זעקת בעיתונות שהמאבק הזה נועד מראש לכישלון כי השדה התודעתי לא עבר חריש עמוק"),⁶⁰ פעל אלוש בערוצים שונים כדי להביע את מחאתו: הוא גייס אנשים, לרוב משכונות המצוקה של באר-שבע, עודד הפגנות לפעולות מחאה שונות (שנשאו אופי מתריס) וכתב בעיתונות המקומית מאמרים בגנות יוזמת דודאים. בשונה מגרדוס ומברוורמן, אלוש אינו מעגן את תביעתו בעניין הלאומי הציוני. מנגד, הוא אינו שולל עניין זה. בפועל הוא השתלב במערכת השלטונית: בשנות התשעים ניהל את פרויקט שיקום שכונות בבאר-שבע (תפקיד שקיבל עקב קשריו הפוליטיים) והוא קשור לפעילים מן המרכז הפוליטי הישראלי, בעיקר לחברי כנסת ולשרים ממפלגת העבודה. לעומת זאת הוא מגלם גם אופי אנטי-ממסדי בהיותו מחובר לדמויות בולטות באגף השמאלי-רדיקלי של האקדמיה: אלוש (בנו של ויקטור אלוש – בשעתו מראשי 'הפנתרים השחורים' בדרום) מקורב לד"ר יוסי דהאן ולד"ר יוסי יונה הפעילים בארגון הרדיקלי הפוסט-ציוני – 'הקשת הדמוקרטית המזרחית' (ראו להלן – פורשים-רדיקליים).

דימונה – נציגי החינוך הממלכתי

אופי ביקורתי דומה, אך גם שונה ניתן לזהות בהכרה הפוליטית של ראש עיריית דימונה – גבי ללוש. בתקופת המחקר (1999-2002), פעל ללוש לכלול את דימונה במדיניות 'הטיפול הנקודתי' שיזם שר החינוך בשעתו, יוסי שריד, כדי לבלום את הסחף בקרב הציבור החילוני והמסורתי אל רשת הגנים של ש"ס. במסגרת זו חבר

⁶⁰ ריאיון.

לשר החינוך אשר יזם את מדיניות 'הטיפול הנקודתי' שנועדה לבסס את רשת הביטחון הכלכלי-חברתי בכמה יישובי פריפריה. כאשר נושע ללוש (ליכוד) על-ידי שריד (מר"צ), הוא ראה בו בעל ברית אותנטי, לאו דווקא במובן הפוליטי-קונייקטורלי, או נסיבתי:

יש לי מערכת יחסים בלתי רגילה עם השר שריד. מהבחינה החברתית אני מזדהה אתו לחלוטין. אני מוכן לבלוע המון דברים ובלבד שיתקנו את העוול כלפי ערי הפיתוח. לעומתו, הליכוד בגד בדגל החברתי, אין לו תרבות של שלטון. אפילו ז'בוטינסקי דיבר על חמשת הממ"ם. בתקופת רבין זכיתי ליחס שמעודי לא זכיתי לו כאשר הליכוד היה בשלטון.⁶¹

ההזדהות הרעיונית של גבי ללוש עם שריד כמי שמייצג מדיניות שוויונית, איננה מפתיעה: התביעה לשוויון משתקפת גם בעשייה הפוליטית שלו: בראשית שנות התשעים שימש יושב ראש 'פורום ראשי ערי הפיתוח', מאז ומתמיד היה נטוע בהשקפת עולם חברתית ונמנה עם האגף החברתי בתנועת הליכוד. ללוש נטה תמיד לרטוריקה ביקורתית נגד מה שנתפס בעיניו כמדיניות אנטי חברתית של הממשלה.⁶² עוקצה של ביקורת זו לא קהה כאשר את המדיניות האנטי חברתית הובילו חבריו מהליכוד.

לצד הרטוריקה השוויונית וההזדהות העמוקה של ללוש עם שריד יש לו גם הזדהות עמוקה עם קבוצות מסורתיות, היינו היררכיות. ביטוי נוקב לכך ניתן כמה שבועות לפני הברית עם שריד, כשללוש יצא בחריפות נגד שריד בכנס בחירות של ראשי ש"ס בדימונה, במאי 1999:

⁶¹ ריאיון.

⁶² ראו למשל: ארבל, עליזה, 12.11.2001. "ראש העיר יוצא למאבק, אבל המובטלים אדישים", **הארץ**, חלק חדשות; ריינר, אפרים. 7.11.2001. "האם מהדגל החברתי נשאר רק המוט", **הארץ**, חלק מאמרים; סיני, רותי, 9.4.2003. "תכנית נתניהו נותנת להרבה קבוצות סיבה להפגנה", **הארץ**, חלק מאמרים.

אסור להחריש ולעמוד מהצד... על כולנו להתגייס, ואסור לתת ליוסי שריד הגוזר עלינו מלחמת דת, חובה עלינו להצביע ש"ס ונתניהו. זו פנייתי אליכם ידידי. החל מהיום כולם כאיש אחד. אמרו לציבור ששולל את הדת והדתיים אין לו חלק ונחלה עמנו. אם לא תהיה תורה ויהדות אין לעם ישראל זכות קיום...⁶³

הדגשים הרעיוניים המשתנים של ללוש אינם נובעים רק משינוי בנסיבות, בקונסטלציה הפוליטית המקומית והלאומית, אלא מהיותו נטוע ברגלו האחת עמוק בהשקפה שוויונית, ונטוע ברגלו האחרת עמוק בהשקפה מסורתית. עניין זה ניכר בפרקטיקה הפוליטית ובאופי הרשתות החברתיות שלו: ללוש שבמחצית השנייה של 1999 היה יריב מר לאנשי ש"ס, ביקש כחצי שנה קודם לכן (ערב הבחירות לראשות העיר דימונה) את ברכת הרבנים המקומיים למען בחירתו; ללוש (המעיד על עצמו שהצביע לש"ס בבחירות בשנת 1999),⁶⁴ נמצא מחובר באופן עמוק, הן ברשת המשפחתית הן ברשת החברתית, לדמויות מסורתיות, היררכיות: אביו פייטן מפורסם בבתי כנסת בדימונה, והוא עצמו נוהג לפקד את בית הכנסת בכל שבת. בראשית שנות התשעים היה ללוש, עם מי שהיו לימים יריביו בש"ס, שותף לאותו מחנה פוליטי (מחנה דוד לוי בליכוד). כלומר לגבי ללוש השקפת עולם שוויונית במובן זה שביקורתו כלפי הסדר החברתי נושאת אופי מבני. אולם, בחינת ערכי 'השוויון', מגלה כי אלו אפילו לא דומים להגדרה המקובלת של שוויון.⁶⁵

פעיל נוסף בקטגוריית השוויוניים, המייצג גרסה דומה לזו של ללוש, הוא מאיר שטרית, שנבחן במחקר זה נוכח השינויים המפליגים שביקש לחולל כאשר נבחר לתפקיד ראש המועצה המקומית יבנה באמצע שנות השבעים. כמו גרדוס, ברורמן וללוש, שטרית לא הסתפק במהלך פוליטי זה או אחר אלא תבע שינוי עמוק ומקיף,

⁶³ בר-אבי, ש' 14.5.1999. כנס אדיר של תנועת ש"ס, מביט – שבועון לדימונה וירוחם, גיליון 725, עמ' 16. הדגשה שלי, י"ד.

⁶⁴ ריאיון.

⁶⁵ כמו זו של וילדבסקי המניחה שתי קטגוריות המוציאות זו את זו: שוויון לעומת היררכיה: אם יש היררכיה לא ייתכן שוויון ולהפך.

במישור האובייקטיבי ובמישור הסובייקטיבי. במישור האובייקטיבי הוא מאמין שהגורם מרכזי המעצב את גורל היחיד הוא מבנה הרשתות החברתיות, הנגישות לקבוצות סטטוס והמיליה החברתי. בהתאם לתפישה זו הפתרון, לדעתו, הוא בהבניה-מחדש של המציאות העירונית ביבנה באמצעות עיצוב מחדש של התמהיל האנושי. אולם, אין די בכך, משום שאמנם תת הפיתוח והאבטלה בערי הפיתוח נובעים מסיבות אובייקטיביות (ריחוק גאוגרפי ממוקדי התעסוקה העירוניים, מבנה הרשת החברתית ועוד), אך שיעורי האבטלה הגבוהים נובעים לדעתו במידה רבה ממנטליות של תלות ורפיון.⁶⁶ זה הצד הסובייקטיבי של הבעיה בעיניו ולפיכך בחר להתייצב בעמדת מנהיג-מחנך: השינוי אליו מייחל שטרית הוא כל כך עמוק שהוא במפורש מדבר על שינוי תודעתי, על רצונו **לשנות את צורות החשיבה** של הציבור המקומי. את מדיניותו כראש העיר יבנה בשנות השמונים הוא מסביר כלהלן:

העליתי את המסים לתושבים בשיעור של כ-2000 אחוזים, וגם אז לא היו המסים גבוהים במיוחד, מה שמראה כמה שילמו התושבים לפני ההעלאה. ומי שלא שילם עשיתי לו את המוות. ניתקתי את המים, הגשתי תביעות משפטיות, צרות צרורות. גם התושבים התחילו להבין שפה מתחיל להתנהל מקום יישוב נורמלי. **תשלמו, אמרתי לתושבים ותקבלו תמורה**. זה לקח קצת זמן, אבל מה, הייתי מבסוט כשתושבים באו אלי בתלונות בנוסח – **'מה זאת אומרת ? אני משלם מסים, אז מגיע לי'**.⁶⁷

מובאה זו מבטאת את תמצית החזון העירוני של שטרית: היעד – כינון חברה עצמאית, גאה בעצמה ומקיימת את עצמה בכבוד. האמצעים: שינויים אובייקטיביים – מבניים, ובמקביל שינויים בתודעת האוכלוסייה המקומית: הטמעת המושגים יוזמה, תחרות ועצמאות כלכלית חברתית, ברמה האישית וברמה היישובית.

⁶⁶ בתוך: חמו, ד' (1992). "את מי מייצג מאיר שטרית?", **עיתון אחר**, גיליון 23-24, עמ' 9-13.

⁶⁷ מיכלסון, מ' (1993), **נגד הזרם – סיפורו של מאיר שטרית**, עמ' 156. הדגשה שלי, י"ד.

לצד החזון השוויוני נמצא אסטרטגיית פעולה ייחודית לשטרית: תמיכה בדרגת חופש גבוהה ליחידים. בניגוד עמוק ומהותי לפעילים שוויוניים אחרים, החותרים להתארגנות פוליטית קולקטיבית של הפריפריות (על בסיס אזורי, אתני, או מעמדי), שטרית מתנער מכך. בראשית שנות התשעים כאשר התראיין לכתב עת ישראלי (המשמש במה להשקפת עולם שוויונית-רדיקלית) נשאל שטרית מדוע לא יתאחדו 'המזרחים' בליכוד על בסיס מעמדי ו/או אתני. הוא דחה את הרעיון והסביר:

מה עדות המזרח יכולים לעשות בכיוון הזה? **אותי למשל** מעניין החינוך. **כל אחד** מן המזרחים בליכוד יש לו תחום התעניינות אישי... בתחום החוץ והביטחון דוד לוי... ואין לי טענה אליו, זה מאה אחוז בעיני.⁶⁸

שטרית, שביקש לחולל שינויים מבניים, הגיע לרמה גבוהה יחסית של ביצוע על אף התנאים הקשים בסביבת היישום של המנהיג (היעדר משאבים וניסיון לקשור יחד שתי קבוצות אוכלוסיה שונות זו מזו מכל בחינה אפשרית). נראה לי כי מלבד גורם ההעזה והיצירתיות, הצלחתו של שטרית נעוצה גם באסטרטגיות הפעולה ובאיכויות החברתיות שפיתח ואשר העצימו את ההון החברתי שלו. אף שחולל רפורמות הוא אינו מתנכר לחברה ולסביבה ממנה צמח. כמו ללוש, שטרית נטוע עמוק בשורשיו, ומחובר לוותיקים הנושאים השקפת עולם מסורתית, היררכית: הוא משתתף פעיל בחוגים חברתיים של קרובי משפחה וחברים ששורשיהם נטועים במחוז תאפיללת במרוקו. עם חברים מקרב הוותיקים ועם קרובי משפחה שימר שטרית את מנהגי העדה, בכלל זה: 'סעודות מצווה', הילולות ובעיקר פיוטים ייחודיים לאזור תאפיללת במרוקו. שטרית (ה'שוויוני' על-פי הגדרות של וילדבסקי) נוהג לעתים קרובות לפקוד קברי צדיקים בישראל ובמרוקו. בשנות התשעים היה אף נשיא עמותה מקומית בשם 'נעים זמירות' שמטרתה "טיפול מורשת הפיוט

⁶⁸ חמו, ד' (1992). "את מי מייצג מאיר שטרית?", **עיתון אחר**, גיליון 23-24, עמ' 9-13, הדגשה שלי, י"ד.

והשירה של יהודי צפון אפריקה". נוסף על היותו פעיל מאוד במיליה החברתי של ותיקי 'בנה, יוצאי צפון אפריקה, היה שטרית מעורב בעוצמה לא פחותה גם בקרב החדשים: הוא גר באחת השכונות החדשות, מעורה באירועים החברתיים של התושבים החדשים, בכלל זה השתתפות פעילה בערבי שירה בציבור בבתיאם והוא נהנה מרישות חברתי בחוגים אלו.

3. פורשים-רדיקליים

בהתאם להגדרות של מרי דאגלס, הפורשים דורשים רמה גבוהה של סולידריות חברתית, ובו בזמן אינם מקבלים עליהם מרות המבנים החברתיים הממוסדים (Douglas, 1978, 1982).

לעומת השוויוניים, הדורשים שוויון בשם הסולידריות הלאומית, הפורשים הרדיקליים תובעים שוויון בשם הסולידריות האוניברסלית. יתר על כן, הפורש-הרדיקלי טוען כי הרעיון להשתית שוויון על בסיס אתנוצנטרי הוא שעומד ביסוד אי-השוויון. בשל עמדתם כי הבעיה איננה נובעת רק מדפוסי ההתנהלות של הפוליטיקאים המנהיגים, אלא מעצם תשתית הבנייה האידאולוגית של החברה, פעילים אלה נוטים לפרוש מהממסד. בעיניהם, הממסד מייצג אינטרסים פרטיקולריים המשרתים קבוצות מסוימות ומותירים אחרות מחוץ למעגל ההשפעה והכוח. הפורשים חותרים להציע אידאולוגיה חלופית, **מהפכנית**, וכן לכונן מערכים פוליטיים **חוץ ממסדיים**.

ניתן לזהות שלוש קבוצות בולטות בהכרתן המהפכנית-רדיקלית: בכרמיאל – במחנה 'הניצוץ/דע"ם' שאותו הוביל אסף אדיב; בלוד – במחנה **הקואליציה האזרחית** היהודית-ערבית ובבאר-שבע **באגף הרדיקלי הפוסט-ציוני** של השדולה המקומית.

כרמיאל – מחנה אסף אדיב

בסוגיית ראמיה-כרמיאל נדונה הדינמיקה הפוליטית שהתפתחה סביב 'הסכם ראמיה' שיזם ראש העיר – עדי אלדר. משמאל לאלדר התייצבו פעילים שונים והבולטים שבהם – אסף אדיב וניר נאדר. אדיב ונאדר הם פעילי שמאל (שמתוך אידאולוגיה אינם מתגוררים בכרמיאל) שבתקופת המחקר גייסו פעילים בכפרים

ערביים בגליל לקידום רעיונותיהם. הם התנגדו למהלכיו של אלדר ורחשו חוסר אמון כלפי הממסד המקומי בכלל. מלכתחילה, התנגדו להסכם ראמיה, וטענו כי זו מלכודת⁶⁹ לבני חמולת סוועאד תושבי ראמיה. נוכח ההסכם שבו הובטח לאנשי ראמיה שכונה חלופית, הצביע אסף אדיב על כך שבפועל השכונה החלופית לא נבנית:

...למרות זאת, עד היום לא הונחה אבן הפינה לשכונה זו. בו בזמן מהדקת עיריית כרמיאל סביב רמיה טבעת חנק של שכונות חדשות – ליהודים בלבד... הוועד העממי למען קורת גג דורש מעיריית כרמיאל להפסיק לאלתר כל בנייה בראמיה עד למציאת פתרון הולם לתושבי הכפר.⁷⁰

מובאה זו משקפת את ההכרה המבנית של אדיב, לפיה **מהלכים פוליטיים אינם מקריים**, אלא נובעים מתבנית יחסי הכוח. בראייתו, הסכם ראמיה, טוב או רע, ממוסמס, ולא במקרה, על-ידי עיריית כרמיאל. השיטה שמאחורי הקיפוח אינה נגזרת ממרכזי כוח מקומיים בהווה אלא ממבנה עמוק עוד יותר: לדעת אדיב, החטא הקדמון נמצא בעצם המפעל ההתיישבותי שיזמו וכוננו ממשלות ישראל לדורותיהן (ייהוד הגליל). זהו גם הבסיס לביקורתו כלפי חוגי השמאל הציוני בכרמיאל (שרובם מזוהים עם מפלגת העבודה ועם עדי אלדר). לדבריו, בעודם מחייבים את הסכם ראמיה, לכאורה בשם השוויון, הם מתגדרים סביב פרטיקולריזם ציוני שאינו מובן לו.⁷¹ על-פי תפישתו, קריאתם של אנשי השמאל הציוני בכרמיאל למען שוויון אינה עולה בקנה אחד עם העובדה שאותם אנשים יושבים על אדמות של ערבים (גוש משגב), בתמיכה של יהודים (הסוכנות היהודית) ומממשים את חזון ייהוד הגליל, היינו משרתים רעיון היררכי, לא שוויוני.

69 ריאיון, נאדר ניר.

70 הודעה לעיתונות של מרכז אלבקאא מג'ד אלכרום והוועד לקורת הגג השייכים לקבוצת הניצוץ/דע"ם, 23.12.99.

71 ריאיון, מרים צבעוני.

להכרה הפוליטית המהפכנית של אדיב שורשים מרקסיסטיים, ואין בה מקום לרעיונות מסורתיים, דתיים או לאומיים. בעיניו רעיונות אלו הם תודעה כוזבת המחוללת אלימות, אי-שוויון והדרה: "אנחנו בעצמנו מייצרים את הקנאות הדתית ואחר כך לא מבינים מאיפה הם מגיעים".⁷² אדיב סבור כי מסורות דתיות ולאומיות התגבשו מכוח תנאים שיצרו 'בעלי המאה והדעה', אנשי הממסד השליט. בהקשר המקומי, הוא איננו רואה את הקונפליקט היהודי-ערבי (על ביטויו הספציפי בסוגיית ראמיה-כרמיאל) כפועל יוצא של משקעים היסטוריים לאומיים ודתיים, אלא כתוצאה של פערים בין-מעמדיים אותם מחוללים 'בעלי המאה והדעה'. לצד הפרספקטיבה הביקורתית-מהפכנית, אדיב חותר לחזון אוניברסלי, כפי שהסביר בריאיון עתונאי:

[המטרה שלנו היא] צדק אוניברסאלי. אנו חלק מהתארגנויות בעולם המערבי נגד הפיכתו של העולם לכפר גלובלי המחקה את ארצות הברית כמודל... יש לנו קשרים עם ארגונים באירופה...⁷³

כיוון שאדיב פורש מהתשתית הלאומית, עליה עומדת החברה הישראלית, מתווה הפעולה שלו נושא אופי חוץ-ממסדי. בראייתו, פעילים ומפלגות הפועלים במסגרת הממסד אינם יכולים להיות פרטנר מאחר שהם נגועים באינטרסים זרים. זהו קו גבול שאין לחצות אותו. בהתייחסות ל"ממסד" הוא כולל גם את "הממסד הערבי המושחת",⁷⁴ שלטענתו אינו אלא חוליה בתוך מארג האינטרסים הנתמך על ידי המרכזים השונים. לעומת "קשר הממסדים" אדיב מעלה על נס את רעיון **המאבק העממי הרחב**⁷⁵ כפתרון היחיד העשוי להושיע את המקומיים. אבל "מאבק עממי רחב" אינו מתחולל מאליו אלא מחייב התערבות חיצונית. לשיטתו של אדיב,

⁷² בתוך: פטרסבורג, עופר, 22.6.02, **ידיעות אחרונות**, מגזין ממון, עמ' 9-6.

⁷³ שם.

⁷⁴ שם.

⁷⁵ הודעה לעיתונות של מרכז אלבקאא מג'ד אלכרום והוועד לקורת הגג השייכים לקבוצת הניצוץ/דע"ם, 23.12.1999.

הציבור בפריפריה טעון תהליך של למידה שבו יש תפקיד חשוב לגורמי מנהיגות מודעים יותר. הוא רואה עצמו כמי שיכול להעניק לפריפריה כלים ראויים למאבק. נאמן להשקפתו האנטי ממסדית, אדיב אינו נגיש ואינו מעוניין להיות נגיש למוקדי ההשפעה הממסדיים, והוא פועל להשפיע בערוצים חלופיים. ביטוי לכך ניתן למצוא במתכונת הפעולה של העמותות ('הנתמכים על ידי ארגונים באירופה', 'הוועד למען קורת גג' ו'הניצוץ') אותן ניהל עם נאדר. כך למשל, אסף אדיב משמש מנכ"ל של עמותת 'מען' המסייעת לפועלים ערבים ישראלים (רובם פועלי בניין) שבה הדגש על "הקניית מיומנויות שליטה וידע בדיני עבודה ולימוד זכויות עובדים".⁷⁶

לוד - מחנה הקואליציה האזרחית רדיקלית

מבנה רעיוני וארגוני דומה לזה של אדיב ניתן לזהות בקרב נציגי הקואליציה האזרחית בלוד (יהודים וערבים) שהתייצבו בעמדה אופוזיציונית לממסד השלטוני (היהודי-ערבי). בקטגוריה זו נמצאו מוסדות שונים ופעילים שונים והבולטים שבהם: **שתי"ל ובמקום**.

שתי"ל הוא ארגון גג שבשנת 2004 היה בקשר עם כשמונה מאות ארגונים 'לשינוי חברתי' בישראל. בזיקה לעניין הדיור בלוד, היו פעילי שתי"ל בקשר עם כמה ארגונים, המרכזיים שבהם: 'הוועד נגד הריסת בתים'; 'המרכז לתכנון אלטרנטיבי'; עמותת 'אל-אהלי'; עמותת 'א-דר' ו-'תאעיוש'. בתאעיוש ('שותפות יהודית-ערבית') פעלו בתקופת המחקר כעשרים מתנדבים (רובם יהודים) אשר יזמו הפגנות מחאה בערים לוד ורמלה וסייעו למשפחות שנפגעו מהריסת בתיהם על-ידי הרשויות. כמו-כן, שתי"ל פרש חסות על אירועים רבים, בפרט כינוסים אקדמיים: בשנים 2004-2000 נערכו בארץ **לפחות עשרים** כינוסים בהשתתפות גאוגרפים, אדריכלים ופוליטיקאים, שיוחדו לבעיית הדיור במגזר הערבי ונגעו, במישרין או בעקיפין, בסוגיית הבנייה הבלתי חוקית בלוד.

⁷⁶ נאדר, ריאיון.

מטרת שתי"ל היא "לחזק את החברה האזרחית בישראל... [לחזק את] הדמוקרטיה, [לקדם את] זכויות האדם והאזרח, זכויות נשים, הדו-קיום היהודי-ערבי, השלום והצדק הסביבתי בישראל.⁷⁷ בפועל, הפירוש המעשי של "חיזוקה של החברה האזרחית" היה התנגדות למערכות שונות של הממסד. האוריינטציה של שתי"ל כלפי הממסד היא אפוא חוץ ממסדית, ואילו כלפי הפריפריה – **העצמה**. ביטוי לכך ניתן למצוא בדברי מנהלת שתי"ל בשעתה, רחל ליאל. נוכח הרעה החולה של "השיטה הניאו-ליברלית הרווחת בישראל", ליאל מציגה שתי אסטרטגיות פעולה אפשריות: זו הרווחת בקרב גופי צדקה שונים – "מתן פתרון מידי למצוקה", וזו המועדפת בעיניה: "[לסייע] לנפגעי השיטה **להכיר בזכויותיהם הבסיסיות**, ולהיאבק על מימושן, על ידי שימוש במגוון של **אסטרטגיות חשיבה ותכנון לטווח ארוך**".⁷⁸ בשתי"ל מאמינים בהתוויית פתרון לטווח ארוך, פתרון הממוקד בעיקר כלפי הסובייקט, התודעה.

בין הארגונים ששתי"ל משתף עימם פעולה נמצאת עמותת 'במקום', (מתכננים למען זכויות תכנון), אשר פעיליה גורסים כי העיוותים החברתיים-מרחביים נובעים מאופיו של התכנון המרחבי בישראל שלדעתם הוא "ריכוזי ואיננו נגיש למרבית האזרחים והתושבים אשר לרווחתם הוא נועד".⁷⁹ 'במקום' מציעה פתרונות חלופיים: הארגון מתמחה במתן ייעוץ מקצועי לקהילות, הכנת דוחות, וניירות עמדה ובהשתתפות בקואליציות של ארגוני חברה.⁸⁰ כמו-כן, 'במקום' אינה מקבלת מימון ממשלתי, "הכנסותיה מקורן מתרומות בלבד, ופעיליה עושים מלאכתם בהתנדבות".⁸¹ 'במקום' ממצבת עצמה בעמדה חוץ ממסדית, פורשת, הן בצד המשאבים הן בצד התכנים.

⁷⁷ <http://www.shatil.org.il/site/static.asp?apd=27&scd=101>

⁷⁸ <http://www.shatil.org.il/site/static.asp?apd=27&scd=150>, הדגשה שלי, י"ד.

⁷⁹ <http://www.bimkom.org/aboutHeb.asp>

⁸⁰ שם.

⁸¹ שם.

'במקום' ושת"ל מדגישים את פעילותם למען קבוצות פריפריה, ובאופן רשמי הם אינם מדגישים הטיה אידאולוגית אתנוצנטרית או קוסמופוליטית.⁸² הפעילים בארגונים אלו מפורשים יותר בגישתם, גישת הפרישה-הרדיקלית. בכלל אלו בולטים שניים שפעלו בעמותות השונות: חיים יעקובי ובות'ינה דביט.

בתקופת המחקר היה חיים יעקובי דוקטורנט באוניברסיטת באר-שבע (תלמיד של ד"ר אורן יפתחאל, להלן), הוא הופיע בכינוסים אקדמיים, התראיין לאמצעי התקשורת, וכן והיה פעיל ב'במקום' וב'תעאיוש'. כמו אדיב, יעקובי מנתח את המאבק המקומי כנגזרת ישירה של מבנה-העל וזה הבסיס להשקפתו הרדיקלית המהפכנית. ואולם, בשונה מאדיב, הנשען על היגיון מעמדי, מרקסיסטי, יעקובי נשען על היגיון נאו-גרמשיאני (שמדגיש את ההיבט של מאבק על הגמוניה תרבותית) (Yacobi, 2002; Yacobi and Yiftachel, 2003). יעקובי, שייחד את עבודת הדוקטורט שלו לחקר ההיסטוריה הפוליטית של לוד במחצית השנייה של המאה העשרים, מנתח את ההתנהלות הפוליטית של העיר כנובעת בעיקר ממאבקי הכוח בין העלית הפוליטית היהודית למנהיגות הערבית המקומית. בניתוחו הוא מסביר כי העיר לוד עוצבה מכוח ההגמוניה האידאולוגית של 'המייסדים', אותם הוא מזהה כיהודים, ציונים, ותיקים, אשכנזים. 'הגמוניה' זו כפתה עצמה על המרחב, ביצרה את מעמדה הכלכלי, החברתי והאידאולוגי ובתוך כך שיקעה את מעמדם של בני המיעוט הערבי בלוד בתוך בור פוליטי ואידאולוגי עמוק מאוד. המנהיגות המקומית, הילידית, לא הצליחה להתארגן ולמחות מאחר שזהותה עוצבה מכוח המבנה ההגמוני ש'מחק' אותה. למעט קולות מחאה 'אותנטיים' שיעקובי מזהה עם המיליטנטים והרדיקלים בקרב נציגי הציבור הערבי (להלן – מוחרב, דביט), הוא סבור כי ההבניה הכוחנית של הממסד 'הציוני-אשכנזי' מחקה, כמעט לחלוטין, את הזהות הערבית הילידית, באמצעות מחיקת אלמנטים נופיים, ארכיטקטורה ועוד (Yacobi, 2002; Yacobi and Yiftachel, 2003). על פי

⁸² אם כי מכלול הרעיונות על-פיהם פועלים ארגונים אלו נוטים בבירור לערכים קוסמופוליטים: "שלום", "סולידריות", "דמוקרטיה", "צדק חברתי" וכד'.

השקפתו תופעת הבנייה הבלתי חוקית בלוד (שאותה הוא מעדיף לכנות "בנייה בלתי פורמלית") **היא תוצאה הכרחית:** "כתגובת היחיד הנאבק על זכותו לקורת גג וכדרך מחאה לגיטימית ובלתי נמנעת".⁸³ מתוך מתודולוגיה פוסט-קולוניאלית, ותובנות השאובות מכתבי הפילוסוף מישל פוקו, יעקובי טוען כי אכיפת דיני התכנון והבנייה בעיר מעורבת כלוד היא ביטוי למיסוד עמוק של אי-השוויון בין הרוב היהודי ההגמוני למיעוט הערבי. כך, גם אכיפת דיני התכנון והבנייה בלוד, עם כל הרטוריקה הנלווית לה, היא: "טקטיקה הנובעת מגישת תכנון אתנוקרטית" (Yacobi and Yiftachel, 2003).

תפישה דומה, אם כי מעוגנת בניסיון חיים יותר מאשר במסגרות תאורטיות, ניתן לזהות בפעילותם של בות'נה דביט ועארף מוחרב. במאפייניהם הביוגרפיים והאידיאולוגיים-פוליטיים מוחרב ודביט קרובים לטיפוס שרבינוביץ' ואבו-באקר (2002) מכנים "הדור הזקוף": דור צעיר שנולד למציאות הכיבוש, שגוברת בו התביעה לזהות לאומית פלשתינית, ומהבחינה הפוליטית מפלגתית נוטה להתגבש בנפרד מהשמאל הציוני (רבינוביץ' ואבו באקר, 2002: 28-29).

דביט, ערביה נוצריה, תושבת רמלה, פעילה בארגונים חברתיים: בשתי"ל שימשה אחראית על 'פרויקט ערים מעורבות', ובמקביל פעלה גם בארגונים – 'א-דר', 'תעאיוש', 'במקום' ועוד. במהלך עבודתה כאדריכלית, במהלך שנות התשעים, נחשפה למצוקות הדיור של תושבים ערבים, ועלו בה שאלות בנוגע למהות הפוליטיקה המקומית והארצית. התחוור לה כי מצוקות בני עמה נעוצות בהיסטוריה האדריכלית והפוליטית של העיר לוד – המגלמת גם את סיפור משפחתה. בזיכרונותיה חקוקים סיפורים ששמעה על בתים שהיו שייכים בעבר לקרובי משפחתה וכיום מתגוררים בהם יהודים. דביט גיבשה עמדה ביקורתית כלפי הממסד הישראלי ולדעתה הוא מתנכר ביוזעין למצוקות האוכלוסייה

⁸³ אצל: זנדברג, אסתר (2002.11.21). "בשם ההיגיון האתני", **הארץ**, מוסף "גלריה".

הערבית: "אנחנו חיים בזבל, בשפכים, אוכלוסייה מוחלשת".⁸⁴ היא אינה חוסכת ביקורת גם מן הממסד השלטוני הערבי: דביט איננה משליכה את יהבה על הנציגים הערביים בעיריית לוד, שכן לדעתה מרביתם אינם פועלים לפתור את הבעיה מהשורש, ומסתפקים "בפירורים שזורק להם הממסד".⁸⁵ לעומת זאת, אל מול הציבור בפריפריה – מושא מאמציה, היא נוטה לאופטימיות ולאקטיביזם. עיקר האופטימיות שלה נשאב מתאוריות של העצמה, כלומר מהאפשרות שעל אף הקושי האובייקטיבי העצום, ניתן לדרבן את האוכלוסייה הערבית לפעולה ולמודעות חברתית (סדן, 1997; 56). את הבסיס של תאוריות ההעצמה שאליהן נחשפה במהלך פעילותה בעמותות השונות, מפרשת דביט כדומה לפתגם הערבי המסורתי "עדיף להדליק נר מאשר לקלל את החושך".⁸⁶ את הפתגם, המהווה מוטיב מדריך בעבודתה המקצועית, היא מסבירה ברעיון לפיו אין להתיימש אלא להכיר באחריות האזרחית, שלנו התושבים הערבים, לפעול למען שיפורים אפשריים,⁸⁷ בעיקר תודעתיים.

נוסף על יעקובי ודביט יש לציין את פועלו של עארף מוחרב הפעיל בזירה השלטונית. בתקופת המחקר היה מוחרב יושב ראש ועד שכונת 'פרדס שניר' (שכל בתיה הם בלתי חוקיים), ומנובמבר 2003 הוא חבר מועצת העיר לוד. מוחרב, מהנדס בוגר הטכניון, נושא בהשקפותיו גוון מהפכני דומה לזה של יעקובי ודביט. הוא שולל את עמדתם של פוליטיקאים יהודים שוחרי החוק והסדר בלוד, וקובע באופן נחרץ כי הסיפור האמיתי איננו אכיפה / אי-אכיפה, אלא האינטרס הלאומי היהודי. הוא תוהה כיצד יוכל הציבור הערבי לבטא את מאווייו ואת הצורך הבסיסי לקורת גג, תוך שמירה על 'החוק', בשעה שבמוסדות התכנון השונים אין כמעט מקום לנציגי המיעוט הערבי.

⁸⁴ ריאיון, דביט.

⁸⁵ ריאיון, דביט.

⁸⁶ ריאיון, דביט.

⁸⁷ ריאיון, דביט.

מוסדות התכנון לא הפנימו את הצורך בפניית פרסה של 180 מעלות. הרוב רוצה לשמור על הגמוניה... ההגמוניה והדיכוי גרמו לנו לצאת מכללי המשחק.⁸⁸

האוריינטציה המבנית בהשקפתו של מוחרב הביאה אותו לבטל את דעתם של פעילים ערבים פרגמטיים ופרו-ממסדיים. מוחרב יצא נגד המנהיגים המתונים, בהם חאמד חסונה (לעיל, קבוצת היררכיות) ואמר: "חסונה הוא לא חלק מהפתרון, הוא חלק מהבעיה".⁸⁹

על אף המסגרת החברתית והארגונית הקוסמופוליטית בה היו קשורים מוחרב ודביט, היו השניים רחוקים מהשקפות קוסמופוליטיות נוסח יעקובי, והעדיפו, נוסף על הפרישה, **הכרה אתנוצנטרית**. כמו יעקובי, בות'ינה דביט סבורה שכשלב מרכזי בדרך לצדק חברתי, על החברה בישראל להשתית משטר פוליטי בנוסח 'מדינת כל אזרחיה'.⁹⁰ אולם היא נושאת מסר כפול, שכן בהרצאותיה היא מציגה את העוול שנעשה לערביי לוד ואת עברה המפואר של העיר כמרכז תרבותי ערבי. מדבריה של דביט ניכרת הכמיהה להדגשת המסורת הייחודית שלה: נוכח ההווה המביש והמדכא, היא מציגה באור נגוהות את עברם של רמלה ולוד כפאר ההיסטוריה הערבית. דביט מעגנת אפוא את תביעותיה בחזון ערבי גאה, אתנוצנטרי.

עארף מוחרב ישיר ונוקב יותר ממנה. כמו דביט, גם מוחרב שואף למשטר פוליטי נוסח מדינת כל אזרחיה⁹¹ (אף כי הוא מודה שכרגע הדבר אינו ריאלי). אולם, לצד חזון זה, הוא מדגיש את הממד המסורתי, האתנוצנטרי. ביולי 1999, זמן קצר לאחר מהומות הבנייה הבלתי חוקית, השתתף מוחרב במשדר בטלוויזיה הישראלית שעסק בסוגיית הבנייה הערבית, בלוד ובכלל. במהלך התכנית היו חילופי דברים קשים בין המשתתפים – מנהיגים מקומיים ופעילים שונים, בכלל זה

88 ריאיון, מוחרב.

89 ריאיון, מוחרב.

90 ריאיון, דביט.

91 ריאיון, מוחרב.

בין עארף מוחרב לבין ד"ר ראסם חמאיסי (גאוגרף שפעל בשעתו בשירות חברה פרטית שסיפקה שירותי תכנון לעיריית לוד, במקביל לביצוע צווי הריסה). אל מול הגישה הפרגמטית והמתונה של חמאיסי, הביע מוחרב גישה נחרצת בלתי מתפשרת ובלהט הוויכוח הטיח בחמאיסי: "חמור, כלב, משתף פעולה עם השב"כ".⁹²

שדולת באר-שבע - המחנה האזרחי הפוסט-ציוני

את קטגוריית הפורשים-הרדיקליים בשדולת באר-שבע, מייצג אורן יפתחאל, מרצה לגאוגרפיה פוליטית באוניברסיטת באר-שבע שמעורבותו בסוגיית דודאים הייתה מועטה יחסית: הוא התראיין לתקשורת המקומית וגייס סטודנטים לפעולות מחאה שונות.

יפתחאל מקבל את ה'כתובת' הרעיונית ואת דרכי הניתוח של שתי"ל ו'במקום', אך מוסיף נדבך תאורטי עמוק יותר: בראייתו, מערכת התכנון בישראל אמנם ריכוזית ואיננה מותירה מקום לקבוצות שוליים, אך ריכוזיות זו משוקעת באופן עמוק במבנה של המשטר הפוליטי בישראל. בראייתו, משטר זה נשלט על-ידי קבוצת מיעוט של יהודים, אשכנזים ותיקים ומבוססים החולשים על מוקדי כוח ומעוניינים לשמר את האינטרסים שלהם במסווה של מימוש האידאולוגיה הציונית. כלומר, מערכת התכנון היא חלק מהמכניזם שנועד לשמר את המעמד של הקבוצה ההגמונית, באמצעות המשאבים המגולמים במשטר הקרקעות, במשטר הדמוגרפי (למשל, חוק השבות), בנוהלי ההתיישבות (למשל, הסוכנות היהודית, קק"ל), באופן זרימת ההון (הפרטה, גלובליזציה), 'בתרבות הציבורית' וכד'. לפיכך יפתחאל מגדיר את המשטר הפוליטי בישראל כמשטר 'אתנוקרטי'.⁹³ זהו המבנה

⁹² רמלוד פלוס, 9.7.99.

⁹³ על-פי הגדרת יפתחאל, האתנוקרטיה היא "טיפוס מובחן (של משטר פוליטי), שאיננו דמוקרטי מחד גיסא, ומאידיך גיסא איננו סמכותי או עריצי... המקדם מטרה מרכזית של אתניזציה של טריטוריות ומנגנוני עוצמה השנויים במחלוקת" (יפתחאל וגאנב, 2004).

הסמוי, "המובן מאליו", שאותו יפתחאל מבקש לחשוף פעם אחר פעם על מנת 'להאיר עיני סומים'. ברמה הפוליטית, יפתחאל מבקש להתיר את הפלונטר בדרך שחרור החברה הישראלית מן האידאולוגיה הציונית ההגמונית ולהשתית במקומה משטר בנוסח **מדינת כל אזרחיה** (כלומר נטול היררכיות לאומיות).⁹⁴ לדעתו, חזון זה ייטיב עם הפריפריה היהודית-מזרחית ועם הפריפריה המזרחית ילידית (הערבית).⁹⁵ הוא מצפה מן הפריפריה להתארגנות ולהתקוממות מקומית. בדומה לניתוח המרקסיסטי הקלאסי, יפתחאל מסביר את איכויות הפעולה של 'קרבנות' ההגמוניה כנובעות מהאיכות ומהעוצמה של הכוח שהופעלו כלפיהם. אם קבוצות השוליים ומנהיגיהן אינם מייצרים פעילות יעילה של מחאה, הרי אלו, לפי יפתחאל, תולדה של "המלכוד",⁹⁶ התחכום של מנגנוני ההגנה, המשוריינים במבנה הפוליטי ההגמוני, האתנוקרטי (יפתחאל וגאנב, 2004; יפתחאל וצפדיה, 1999; Yacobi and Yiftachel, 2003).

⁹⁴ יפתחאל, אורן, אסעד גאנב, 15.3.1999. "דמוקרטיה כל אזרחיה", **הארץ**, חלק ב'.

⁹⁵ שם.

⁹⁶ יפתחאל, א', צפדיה, א' (1999). **מדיניות וזהות בערי הפיתוח. השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה**. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוני' בן-גוריון, באר-שבע. עמ' 74-75.

4. פורשים-משתלבים

בשדה המחקר יש קטגוריה נוספת של פורשים – פורשים-משתלבים. גם הם שואפים להיבדל מן 'החברה החיצונית', נאבקים על אותה זירה (פריפריה) ומבקשים לעצב אותה מתוך אוריינטציה משקמת. אף הם מציעים נרטיב חלופי ומערך חלופי של שירותים חברתיים. אולם, לעומת הפורשים-הרדיקליים, המתבדלים גם מהערכים הלאומיים ויוצאים בחריפות נגד כל דבר ה'נגוע' בממסדיות, הפורשים-המשתלבים נוטים להשתלב במערכת. כמו כן, בעוד הפורשים-הרדיקליים מצדדים בקוסמופוליטיות, באידאולוגיה שוויונית, ובגיוון אתני, לאומי ומגדרי, הפורשים-המשתלבים נוטים לערכים אקסקלוסיביים ואוטוריטטיביים הבאים לידי ביטוי בחלוקת עבודה ובבידול תיפקודי.

בקטגוריית הפורשים-המשתלבים אציג שתי קבוצות בהתאם לאירועי המחקר: בדימונה – נציגי החינוך החרדי-מזרחי (ש"ס) ובנתיבות – הפעילים של עמותת הבבא-סאלי.

דימונה – נציגי החינוך החרדי-מזרחי

האירוע שנחקר בדימונה היה המאבק המתמשך בין נציגי החינוך החרדי-מזרחי (ש"ס) לבין נציגי החינוך הממלכתי, שהגיע לשיאו בשנים 1999-2001.

את דפוס ההכרה הפוליטית של נציגי החינוך החרדי-מזרחי בדימונה ניתן לגזור, במידה רבה, מהתרבות הפוליטית המאפיינת את תנועת ש"ס. מרכיב יסודי בתרבות זו ניתן לזהות באמצעות המוטו **להחזיר עטרה ליושנה** (ליאון, 2005), המסמל את התכלית הפוליטית של מנהיגי ש"ס ופעיליה: קימום אורח החיים היהודי-מזרחי-מסורתי שנפגע עקב תהליכי החילון, הלאומיות, והמודרניזציה

במהלך המאה העשרים. היחס כלפי החברה הכללית – הישראלית, החילונית – נושא אמנם ממד של השתלבות אך מעיקרו הוא נושא אופי של פרישה.

שיקוף ברור לגישה הבדלנית של פעילי ש"ס ניתן לראות באמצעות המבנה הארגוני של התנועה. אמנם, בניגוד לפורשים-הרדיקליים (הנשענים על מקורות חוץ ממלכתיים), אנשי ש"ס נשענים בעיקר על משאבי המדינה, כלומר **משולבים במדינה**. אולם, משאבים אלו משמשים לבניית מוסדות והפצת רעיונות **חלופיים למדינה**.⁹⁷ המבנה הארגוני של תנועת ש"ס מציע רשת מקיפה, כלל-מערכתית, חלופית לזו של מוסדות המדינה: בניגוד לאופי 'השלד' המאפיין את המפלגות הגדולות החילוניות כיום (שעיקר פעילותן הוא בזירה הפרלמנטרית), ש"ס היא גוף מרובה זרועות הכולל, נוסף על המפלגה, מערכות תמיכה משלימות (טסלר, 2000) כגון: עמותות להחזרה בתשובה, מוסדות תמיכה בנזקקים, תנועות נוער, ארגוני נשים וערוצי תקשורת ('ערוצי הקודש' בלשון ש"ס, ערוצים 'פיראטיים' על פי החוק). כך גם בתחום החינוך: מערכות גיוס התלמידים והתכנים הלימודיים מושתתים על בידול ופרישה מהמערכת הממלכתית ומסמלים לאומיים ומודרניים. את הלגיטימציה לבידול זה הם מבססים על הסכמות וחוות דעת של רבנים מפורסמים (הורוביץ, 2001).

את ההסבר לאופי התרבותי המעניין הזה – הפורש המשתלב – ניתן למצוא בפרופיל הסוציולוגי של תנועת ש"ס: כתנועה היא בנויה מארבעה רבדים היסטוריים (הורוביץ, 2000): קהילת הלומדים בישיבה הספרדית 'פורת יוסף' שבירושלים – הגרעין ההיסטורי והאידיאולוגי של תנועת ש"ס וממנו צמח חלק גדול מהנהגתה הרוחנית (בכלל זה – הרב עובדיה יוסף); 'חברת הלומדים הליטאית-מזרחית' – בני ישיבות ממוצא מזרחי (שבהיעדר תשתית מתאימה התחנכו בשעתו במגזר החרדי ליטאי ובהם ראשי ההנהגה הפוליטית של ש"ס, למשל הרב אריה דרעי); 'תנועת התשובה המזרחית' (המוכרת בעיקר דרך פועלם של הרב

⁹⁷ את הפרדוקס הזה מכנה יעקוב לופו "מגזריות ממלכתית". ראה: לופו, 2004, עמ' 42.

ראובן אלבז והרב אמנון יצחק); 'הדתיות המזרחית העממית' – הציבור המזרחי המסורתי התומך בש"ס. לעומת הקבוצות האחרות, הציבור העממי אינו נושא סממנים חרדיים ואינו נוטה לאדיקות דתית. בין הקבוצות יש יחסי גומלין בעלי אופי היררכי. מבנה היחסים בין הקבוצות השונות הוא כזה שחותר להביא ככל האפשר יותר מזרחיים לאמץ אורח חיים דתי-חרדי אדוק. פעילים בעיקר מ'תנועת התשובה המזרחית' ומהאליטה החרדית-ליטאית חותרים ככל יכולתם להשפיע על סביבתם המזרחית הקרובה ולהביאם להפנים את הדגם האדוק יותר של היהודי המזרחי. אוריינטציה זו מובילה לקו אסטרטגי של "אי נקיטת היבדלות מלאה מהסביבה החברתית החיצונית" (ליאון, 2003). זהו הצד המשתלב.

למכלול תרבותי פוליטי זה יש ייצוג בקרב אנשי ש"ס בדימונה. הסניף המקומי בנוי מנציגים של 'חברת הלומדים הליטאית' ובראשם הרב יעקב חמד ומנציגים של 'תנועת התשובה המזרחית', פעילים ממשפחות צרויה ואסרף.

הרב יעקב חמד הוא יהודי ספרדי חרדי שגדל בירושלים, למד בישיבת 'חברון', ומתוך תחושת שליחות הגיע לדימונה בסוף שנות השמונים. במחצית הראשונה של שנות התשעים הוא כיהן כראש המועצה הדתית בדימונה וכמנכ"ל רשת החינוך של ש"ס, "אל המעיין". באותה תקופה החלה להתגבש החבירה בין נציג האליטה – הרב חמד לבין נציגי השכבות "העממיות" (תנועת התשובה המזרחית) – אלברט אסרף ויחיאל צרויה. יחיאל צרויה הוא צעיר שנולד בדימונה וגדל בה, התחנך בבית דתי, אבל בבגרותו נטה לאורח חיים 'מסורתי'. בתקופת ההתעצמות הפוליטית של ש"ס הצטרף לקבוצת 'המתחזקים' ביישוב בהנהגתו של הרב חמד, וכמו רבים מחבריה קיבל על עצמו אדיקות בקיום המצוות והופעה חיצונית חדשה – לבוש חרדי-ליטאי.

לאלברט אסרף, שבבחירות בשנת 1998 עמד בראש רשימת ש"ס בדימונה, פרופיל דומה: לפני שהצטרף לש"ס היה בעל אוריינטציה מסורתית דתית-לאומית. משעה שהצטרף לש"ס החל נוהג כחרדי. מהמחצית השנייה של שנות התשעים

התחזקה הזדהותו עם תנועת ש"ס ובסופו של תהליך המיר את לבושו לסגנון חרדי-ליטאי, העביר את בניו מבית ספר ממלכתי-דתי למוסדות חינוך חרדיים, והתחזק בהכרתו החרדית-מזרחית. אסרף, שנולד במרוקו והתגבש בתבנית מסורתית היררכית, חש שחיקה בערכים עליהם גדל והתחנך, והגיב בדרך של התנגדות ופרישה. ביטוי לכך משתקף ביחסו כלפי מערכת החינוך הממלכתית בישראל:

בארץ הרגשנו כל הזמן שחיקה בערכים הפנימיים... המפד"ל והחינוך הממלכתי-דתי זה פשרה, וזה לא בשבילנו. כשהבן שלי היה בממלכתי-דתי לא הייתי רגוע, היום אני לחלוטין רגוע.⁹⁸

כאשר נדרש בשעתו לסוגיית משפטו של המנהיג הפוליטי של ש"ס – אריה דרעי הגיב אסרף:

מי החזיר את הגאווה המרוקנית ואת העטרה ליושנה?! הקים מחדש עולה של תורה, מוביל המהפכה הרוחנית והחברתית בעוז, באיפוק ובחוכמה... **מי אני הקטן** שאחלוק על דברי גדול הדור מרן עובדיה יוסף שהכריז שהרב דרעי זך ונקי וזכאי בדיון?⁹⁹

עם זאת, אסרף אינו פורש לחלוטין ולמעשה לא מזדהה לחלוטין עם הליבה האידאולוגית החרדית. על כך ניתן ללמוד מן האירוע הבא: במהלך העימות בין פעילי ש"ס בדימונה לבין נציגי החינוך הממלכתי (בראשות גבי ללוש), כינה ללוש את פעילי ש"ס "סחטנים". הפעילים, בהם אסרף, התקוממו וטענו כי תהום פעורה בינם לבין הפרופיל האופייני של ש"ס: "אנחנו ממש לא ש"ס שמכירים מהתקשורת, אלא משרתים בצה"ל ומשלמים מס הכנסה".¹⁰⁰ רוצה לומר, פרק החיים הקודם, המשתלב, משמש לפורש מקור להכרה פוליטית וללגיטימציה. הם אינם מתנכרים

⁹⁸ ריאיון.

⁹⁹ בר-אבי, ש', 19.3.1999. תגובות לאחר פסיקת בית המשפט בעניין ח"כ אריה דרעי, מביט – שבועון לדימונה וירוחם, גיליון 718. הדגשה שלי, י"ד.

¹⁰⁰ ריאיון, צרויה יחיאל.

לפרק זה בחייהם ואינם מזדהים באופן מוחלט עם הסטריאוטיפי החרדי-אשכנזי (שאינו משרת בצה"ל ואינו משלם מס הכנסה). העובדה שאת הלגיטימציה לתביעותיהם הם שואבים דווקא מהצד הממלכתי, הפרו-ממסדי, **מבססת את הצד המשתלב בקטגוריה זו של הפורשים.**

נתיבות - עמותת הבבא-סאלי

בקטגוריה של הפורשים-המשתלבים ניתן לכלול גם את הקבוצה שפעלה בסביבת עמותת הבבא-סאלי בנתיבות. חוג הפעילים שהיה כרוך סביב עמותה זו חולל תפנית משמעותית בנוף התרבותי המקומי ויצר מציאות תרבותית שעיקרה החייאת מסורות ייחודיות, שנדמה כי עברו מן העולם (ראו גם: Ben-Ari and Bilu, 1987). אולם, תפנית זו לא הייתה מתממשת אלמלא המבנה החברתי והמבנה התרבותי-פוליטי אשר אפיין קבוצה מסוימת של פעילים שהתגבשה סביב עמותת הבבא-סאלי, ועל-כך ארחיב את הדיון בתת פרק זה.

לאנשי עמותת הבבא-סאלי בסיס רעיוני כמעט זהה לזה של ש"ס. גם הם נשענים על סיפור-על (נרטיב) שבמרכזו הרעיון לקומם מסורות נשחקות והולכות מפאת כוחות המודרניזציה והחילון (בנתיבות מדובר במורשת משפחת אבוחצירה). בדומה לפעילי ש"ס, גם להם עמדה ביקורתית ותביעות פוליטיות הנושאות אופי מבני כלפי הסדר החברתי, ומזהים עצמם כמובחנים מ"החברה החיצונית" (ובו בזמן חלק ממנה). ההבדל העיקרי בין שתי הקבוצות נעוץ, בראש ובראשונה, **במסגרת הפעולה:** בעוד אנשי ש"ס פועלים במסגרת שלטונית (מפלגה), הרי אנשי הבבא סאלי פועלים במסגרת אזרחית (עמותה). ראוי להדגיש כי אין מדובר בהבדל טכני אלא בשוני מהותי: אנשי עמותת הבבא-סאלי אינם רואים צורך להתבסס על מפלגה פוליטית שכן על-פי השקפתם **המסורת המקומית היא מעל לכל סיעתיות פוליטית** (אף שבפועל חלק נכבד ממשאבי העמותה מקורם בסיוע פוליטי, להלן) – עניין המציב קבוצה זו בדרגת פרישה מתונה הרבה יותר. לגישה זו גם יתרון אסטרטגי: בעוד 'כרטיס הכניסה' למוסדות השונים של ש"ס הוא

המפלגה (עניין שמגביל תאורטית את פוטנציאל הסיוע מכוחות שונים), אצל עמותת הבבא-סאלי אין צורך ב'תעודת יושר' פוליטית מפלגתית ולפיכך העמותה נהנית ממשאבים של גופים ופעילים ממסגרות שונות תוך גיוון פוליטי וחברתי ניכר. מכאן נובע גם ההבדל באופי הפרישה: בעוד אנשי ש"ס מדגישים את היותם מובחנים מהחברה הכללית ומסמלי המדינה, אנשי עמותת הבבא-סאלי משדרים, לפחות כלפי חוץ, עמדה ממלכתית יותר, משתלבת יותר.

מעיקרו, הפעילים הקשורים לעמותת הבבא-סאלי מתחלקים לשלושה מעגלים חברתיים או שכבות סוציו-פוליטיות, שכמו אצל ש"ס יש ביניהם מבנה היררכי: **האליטה הרבנית, האליטה הכלכלית והאליטה הפוליטית.**

במשפחת אבוחצירה **האליטה הרבנית** חופפת כמעט לגמרי את המעגל המשפחתי.¹⁰¹ אליטה זו היא הליבה הרוחנית סביבה פועלים כל האחרים. בקבוצה זו יש רבנים בעלי שם, שכוחם נובע מייחוסם המשפחתי: כולם נצר לרבי יעקב אבוחצירה מייסד השושלת שפעל במרוקו מסוף המאה התשע עשרה עד ראשית המאה העשרים, ומרביתם נולדו במחוז תאפיללת שבמרוקו. אזור תאפיללת בדרום מרוקו מרוחק ממרכזי הערים הגדולות, ועד ראשית שנות השישים של המאה העשרים היה תחום ההשפעה הבלעדית של הרבנים משושלת אבוחצירה. ליוצאי תאפיללת בישראל ייחוד תרבותי המתבטא בניב לשוני מיוחד, באוצר סיפורים ובעיקר בפיוטים ובשירים ייחודיים. בדומה לחברות מסורתיות אחרות הנוטות להפרדה בין הספרה הרוחנית לספרה הארצית-הפוליטית (Roniger, 1984: 208) (Eisensdtat and), רוב רבני משפחת אבוחצירה פועלים רק ב'ספרה הרוחנית' ומותירים את העיסוק בפוליטיקה לאליטה הפוליטית ולאליטה הכלכלית.

האליטה הכלכלית כוללת בעלי עסקים יהודים עשירים, בני העדה המרוקנית המתגוררים בחו"ל אשר תרמו לפיתוח מוסדות הקשורים לעמותת הבבא-סאלי,

¹⁰¹ שושלת הרבנים לבית אבוחצירה דומה למסגרת החסידית שבה המעמד נובע בעיקר מן הייחוס משפחתי.

ובהם: דוד בוסקילה, משפחת נקש ומשפחת מרציאנו מארצות-הברית. מכספם נבנו בקרית הבבא-סאלי מוסדות בעלי חזות מרשימה, בכלל זה: בית המגורים של הבבא-סאלי (מאוחר יותר בית הבבא-ברוך) שנבנה כהעתק של ארמון המלך חסן במרוקו (בעלות של יותר משני מיליון דולר), וכן ציון קבר הבבא-סאלי.

האליטה הפוליטית כוללת בעיקר נציגים ופקידי ממשל ברמה הארצית; נציגי עמותת הבבא-סאלי ונציגי השלטון המקומי (המועצה המקומית נתיבות). בקבוצה זו בולטות שלוש דמויות בתרומתן לעמותת הבבא-סאלי: נציג השלטון המרכזי – חיים כהן (סמנכ"ל הקרן הקיימת לישראל); נציג אזרחי – הרב בנימין חן (מנכ"ל עמותת הבבא סאלי) ונציג השלטון המקומי – יוסף אבו (ראש המועצה המקומית נתיבות). להלן אציג את האופי התרבותי-פוליטי של הפורשים-המשתלבים בנתיבות, באמצעות המאפיינים הביוגרפיים, האידאולוגיים והחברתיים של שלוש הדמויות האלה.

בין השנים 1994-2004 שימש חיים כהן סמנכ"ל הקרן הקיימת לישראל – ובמסגרת תפקידו יזם וקידם את הקמת 'פארק קק"ל על-שם הבבא סאלי' בנתיבות. על אף הצלחתו במיזם נתקל כהן בהתנגדות מצד גורמים שונים. כך למשל, בשנת 2000 פרסם העיתון ידיעות אחרונות כתבת תחקיר שבה הוצג הקשר הפסול בין המועצה המקומית נתיבות, עמותת הבבא-סאלי והקרן הקיימת לישראל. חיים כהן מצא עצמו במוקד הביקורת והסערה הציבורית. בעבורו, הסערה הציבורית איששה את התזה שאימץ לפני שנים, לפיה המהומה התקשורתית נובעת ממבנה התפישות של האליטות בישראל את הציבור המזרחי המסורתי:

יש אליטה במדינה, אשכנזים, שרואים הכול כשלהם. אותו עיתונאי שהשמיץ אותי... לא פגע בי אלא באינטליגנציה של מאות אלפי יהודים, יוצאי צפון אפריקה שפוקדים את המקום מידי שנה.¹⁰²

¹⁰² ריאיון, כהן חיים.

לטענת כהן, הקמת הפארק הייתה לצנינים בעיניה של התקשורת לא בגלל הקשרים 'הפסולים' או מתווה הפרויקט, אלא מעצם הרעיון העומד מאחורי יוזמתו, שאותה הוא מגדיר "הרמת הראש והגאווה של התרבות המרוקנית". כהן מתאר את המציאות הפוליטית והחברתית בישראל כמתנהלת באופן מעוות, במסגרת מעין אוליגרכית, שבה קבוצת מיעוט חולשת על מוקדים שונים, בעיקר על הממסד התקשורתי. לדבריו, מאז ומעולם התנכרה אוליגרכיה זו למורשת יהודי מרוקו. בחייו, ובפעילותו הציבורית נוכח כהן "בפער העצום" לדבריו, בין האהדה העממית לה זוכה הבבא-סאלי לבין תת הייצוג, או הייצוג המעוות, שהוא מקבל באמצעי התקשורת. את אמצעי התקשורת הוא מכנה "תרבות שיינקינאית אשכנזית" וטוען כי במשך עשרות שנים הציגו את המסורת של יוצאי צפון אפריקה ככלי ריק, פרימיטיבית, ואת הבבא סאלי כדמות נלעגת וסטריאוטיפית.

הפירוש של כהן את הסיטואציה הוא מבני: הכשלים והחסמים בתהליך הפיתוח של קרית הבבא-סאלי אינם מקריים אלא נובעים משורשים בעייתיים בהווה הממסדית הישראלית. זהו הרקע לאוריינטציית הפרישה שלו. אל מול המציאות המתסכלת מציב כהן דגם של פתרון השונה באורח מהותי מאופי הפרישה האופייני לפורשים-הרדיקליים ואף מזה האופייני לפורשים בנוסח פעילי ש"ס: בעוד האחרונים מציעים להבנות **מערכות ארגוניות חלופיות**, כהן מציע שימוש **במערכות הקיימות**, הממסדיות, כאמצעי לתיקון העוול ולשיקום המסורת המקומית. ואמנם כך נהג בהיותו סמנכ"ל הקק"ל, כאשר יזם והקים את פארק הבבא-סאלי. הכיתוב בשלט בכניסה לפארק בנתיבות – 'פארק קק"ל על-שם הבבא-סאלי' מסמל בעיניו את הפתרון לקיפוח ולמצב המתסכל: מצד אחד הבבא-סאלי, שבעיני לא מעט 'חילונים אשכנזים' הוא דמות נלעגת, ומצד אחר – הקרן הקיימת לישראל – סמל ההגמוניה האשכנזית. את החיבור, הלכאורה בלתי נתפס, בין השניים מפרש כהן כפיוס לו הוא מייחל: אותו ממסד אשכנזי מוקיר ומכבד את פועלו של הבבא-סאלי, כלומר את המרוקנים.

פרופיל רעיוני דומה, ניתן למצוא בדמותו של הרב בנימין חן – מנכ"ל עמותת הבבא סאלי בין השנים 1984-1992. חן נולד וגדל במרוקו, עלה ארצה בשנות החמישים, התחנך בישיבה חרדית ליטאית בירושלים ומאז הוא משמש רב המועצה האזורית באזור נתיבות. חן חש חיבור עמוק לעולם המסורתי היהודי-מרוקני, וריחוק כלפי הזרם המרכזי, החילוני, האשכנזי של החברה הישראלית. כמיהתו למורשת המקומית לא הגיעה לכלל ביטוי מוסדי בגלל המבנה המקור-פוליטי שמנע זאת בשעתו. מבנה זה החל להיסדק בראשית שנות השמונים, והרב חן נרתם להקמת מוסדות שונים הקשורים במסורת המרוקנית: הוא הקים בנתיבות את הסניף המקומי של תנועת תמ"י – 'תנועת מורשת ישראל'¹⁰³ בראשה עמד אהרון אבוחצירה (אחינו של הבבא-סאלי). לאחר מכן מינה אותו ברוך אבוחצירה לשמש מנכ"ל העמותה להנצחת הבבא-סאלי. הרב חן נרתם במרץ לעשייה ואמר:

כשהקמתי את הסניף של תמ"י הרגשתי כמו בבית. הייתה תחושת התעלות, התלהבות. כך גם כשהקמנו את מוסדות הבבא-סאלי. בשיא הפעילות וההתלהבות של העשייה פתחנו 27 ישיבות בכל הארץ, כולן קשורות לעמותת הבבא-סאלי. הרגשנו ממש התלהבות, כי זה חלק ממך, אני בונה את הבית שלי.¹⁰⁴

על-אף השאיפה לבנות בית תרבותי עצמאי לטובת המורשת המרוקנית, הרב חן אינו גוזר פרישה גורפת, והוא אף מדגיש כי הבית הנבנה נושא אופי מאוד ממלכתי. ביטוי ברור לכך ניכר בהבניית ההילולה השנתית לזכר הבבא-סאלי (זו המיועדת לנכבדי ציבור ומובחנת מההילולה העממית): להילולה מוזמנים (ומגיעים), לצד קרובי המשפחה ותורמים, גם חברי כנסת, שרים וראשי ממשלות, מכל הסיעות והמפלגות. בשנות השמונים והתשעים השתתפו בהילולות

¹⁰³ שבניגוד לש"ס נושאת אוריינטציה מאוד ממלכתית.

¹⁰⁴ ריאיון, חן בנימין. הדגשה שלי, י"ד.

פוליטיקאים מהשורה הראשונה, כגון: שמעון פרס, יצחק רבין, יצחק שמיר ודוד לוי.¹⁰⁵

לצד אפיונם כפורשים-משתלבים כלפי חוץ, פעילי הבבא-סאלי הם היררכיים כלפי פנים. בתוך החוג הפנימי הרב חן מקפיד על כללי התנהגות כפי שמקובל בקרב יהודי מרוקו המסורתיים. הרב חן, ששהה במחיצת פטרונו כמחצית שעות היממה, מתאר את מערכת היחסים ביניהם כך:

...מעולם לא חלקתי על דעתו בפרהסיה. תמיד דאגתי להופיע בדעה אחת אתו. אמנם לעתים חלקתי על דעתו, אבל תמיד היה זה ביחידות ותמיד אמרתי את זה בדרך ארץ מפאת כבודו.¹⁰⁶

בין נציגי השלטון המקומי בולטת במיוחד תרומתו של יוסף אבו – ראש המועצה המקומית נתיבות (1983-1989). כמו הרב חן, יוסף אבו מתנהל על-פי האופי ההיררכי וכמי שמזדהה עם מורשת הבבא-סאלי. הזדהותו עמוקה כל כך עד כי הוא מזהה את האינטרס של העיירה נתיבות עם מורשת זו. בשנת 1987, בהילולה לזכרו של הבבא-סאלי, הסביר אבו את הקשר בין משפחת אבוחצירה לעיירה נתיבות כלהלן:

הבבא-סאלי ובנו הפכו את נתיבות למרכז רוחני ממדרגה ראשונה בכל הארץ. לפני שבוע התכנסו כאן 300 רבנים... כדי לדון על תורתו של יעקב אבוחצירה אבי השושלת...¹⁰⁷

אבו מרחיק לכת ומסנגר גם על בנו של הבבא-סאלי – הבבא-ברוך (שהורשע בפלילים ונשא מאסר בבית סוהר), ואומר לזכותו:

¹⁰⁵ כך גם ברמה הפוליטית המקומית. לדוגמה, אף שבמשך תקופה ארוכה מאוד שרר מתח כבד בין הבבא-ברוך ליחיאל זוהר – ראש המועצה המקומית (1989-2003), תמיד הקפיד האחרון להופיע בהילולה, מתוקף תפקידו.

¹⁰⁶ ריאיון, חן בנימין.

¹⁰⁷ 22.1.87 (שם הכותב אינו מצוין), "חינוכי ממדרגה ראשונה", **על המשמר**.

פה ושם הייתה לו [לבבא ברוך] מעידה קלה. אבל סך הכול הוא הבן של הבבא-סאלי, ויש לו זכות שאין לכולנו. הוא בדרך לגדולה.¹⁰⁸

לטיעון ההיררכי אשר בשמו הוא מגונן על הבבא-ברוך ("יש לו זכות שאין לכולנו") יש שורשים עמוקים בתרבות המקומית. 'זכות האבות' בחברה היהודית-מרוקנית פירושה כי לצאצאי המנהיגים הדתיים הנודעים במרוקו, יש זכויות יתר מעצם הייחוס המשפחתי. אל "זכות האבות" נלוותה גם השררה, "הזכות החוקית למלא תפקידים של מנהיגות ציבורית" (שוקד ודשן, 1999: 29-30).

בהזדהות של נבחר ציבור עם מורשת אבוחצירה אבו הוא אולי הבולט ביותר, אך לא היחיד. מחליפו בתפקיד ראש מועצת נתיבות, יחיאל זוהר, נהג אחרת ממנו בעניין: גישתו הייתה ביקורתית יותר, והוא לא ביטא כלפי מורשת אבוחצירה הזדהות מוחלטת.¹⁰⁹ עם זאת, זוהר חש יראת כבוד כלפי מורשת אבוחצירה ועמותת הבבא-סאלי: בשנות השמונים היה חבר בעמותת ההנצחה, וכראש הרשות המקומית (1989 ואילך) הקפיד תמיד להשתתף בהילולה המרכזית לכבוד הבבא-סאלי. להזדהות הנבחרים המקומיים עם משפחת אבוחצירה נמצאו ביטויים ברורים בהבניה הפוליטית: המועצה המקומית נתיבות סייעה לעמותת הבבא-סאלי בדרכים שונות. למשל: מימון הוצאות עריכת ההילולות לכבודו של הבבא-סאלי;¹¹⁰ סיוע לעמותה בהקצאת קרקע להקמת הקריה,¹¹¹ היתרי בנייה והטבות בתחום הארנונה.¹¹² יתר על כן, יחסי הגומלין ההיררכיים בין האליטה הפוליטית לאליטה הרוחנית טשטשו את הגבולות המאפיינים מערכת שלטונית בירוקרטית והעצימו

108 שם.

109 ראו: בן סימון, ד', 2002, **עסקה אפלה בדרום**, כתר, עמ' 73.

110 כך למשל, בשנת 1988 הסתכמה השתתפות המועצה בסך של 117,000 ש"ח; בשנת 1989 – 95,000 ש"ח; בשנת 1991 – 132,000 ש"ח; בשנת 1992 – 52,000 ש"ח; בשנת 1993 – 287,000 ש"ח: ראה: **מבקר המדינה – דו"ח הביקורת על השלטון המקומי** (1995), המדפיס הממשלתי, ירושלים, עמ' 305-307.

111 שם.

112 שם.

את כוחה של עמותת הבבא-סאלי. דוגמה לכך ניתן לראות בעובדה שחברי העמותה בשנים 1984-1990 היו גם נציגי השלטון: יושב ראש ועדת ההנצחה של העמותה – שלום דנינו היה ממונה על מחוז הדרום במשרד הפנים בשנות השמונים והתשעים; יוסף אבו, ראש המועצה המקומית נתיבות (1983-1989) היה בשנות השמונים יושב ראש עמותת הבבא-סאלי ויושב ראש הוועדה המקומית לתכנון ובנייה; יחיאל זוהר (לימים ראש המועצה המקומית), אליהו אילוז ושמעון אלון היו במחצית השנייה של שנות השמונים חברים בעמותת הבבא-סאלי ובו בזמן חברי המועצה המקומית נתיבות (בר-מוחא ודור, 1995: 186). עוד ביטוי לטשטוש הגבולות ניתן לראות בעובדה שביתו של הבבא-ברוך, המנהיג הרוחני של העמותה, משמש גם מוסד פוליטי: בין באי ביתו של הרב ניתן למצוא דמויות מפתח בזירה הציבורית המקומית והארצית: על פי הרב בנימין חן, בית הרב הוא האתר המרכזי שבו נרקחות "המרקחות הפוליטיות העיקריות" של היישוב.¹¹³ בשנות התשעים התמסדה מסורת של התכנסות חברי מועצה ואישי ציבור בבית הרב. בכל מוצאי שבת נהגו אישי ציבור לעלות לבית הבבא-ברוך ולשתות כוס תה (נוהג רווח בקרב יוצאי צפון אפריקה).

התהוות האליטה הפוליטית בנתיבות תואמת את דגם ההתארגנות בפוליטיקה העירונית של ישראל בעשורים האחרונים (חסון, 1997), דגם המכונה **קואליציית ממשל עירונית** (Regime coalition). בשונה מהקואליציה המסורתית האלקטורלית (השואבת את בסיס הלגיטימציה שלה מהיות הפעילים נבחרים על ידי הציבור), בקואליציה מטיפוס זה (Stone, 1989) מדובר בגופים ובפעילים שלא בהכרח נבחרו על ידי הציבור, קיומה וציביותה אינם מותנים בתוצאות הבחירות (לכן היא יציבה יותר) ויש לה גישה למשאבים מוסדיים (מנגנוני קבלת החלטות וידע ציבורי).

¹¹³ ריאיון. כמו כן, לקראת הבחירות המוניציפליות ב-1989 גובשה רשימת הליכוד בביתו של הבבא-ברוך. ראו: 18.8.1989. "זוהר בא לביתו של ר' ברוך וסיכם על קואליציה חדשה", **עליתון** (שבועון לנתיבות, אופקים ושדרות). גיליון מס' 530.

כפי שהראיתי, חברים פעילים בקואליציית הפיתוח בנתיבות, שביקשו לקדם את רעיון קימום המורשת המקומית, מגיעים משדות שונים ומבסיסי לגיטימציה שונים: פקידות (קק"ל), שלטון מקומי (מועצה מקומית נתיבות), שלטון מרכזי (משרד הדתות), וארגון אזרחי (עמותת הבבא-סאלי). בחינת השורשים התרבותיים העומדים מאחורי הבניה פוליטית זו מגלה תבנית ייחודית, השואבת ממסורות יהודי צפון אפריקה.

לבד מן הפורשים-הרדיקליים והמשתלבים נמצא בשדה המחקר טיפוס פסיבי של פורשים, כאלה שחשים ניכור כלפי המערכת ופורשים ממנה, אך במקום לקום ולעשות מעשה, הם נוטים להתייאש. זהו דגם הפורשים-הפטליסטיים שבו אדון בפרק שלהלן.

5. פורשים-פטליסטיים

חצור הגלילית - אופוזיציה שלטונית

חצור הגלילית נבחרה בהקשר של המאבק בין הממסד השלטוני ההגמוני, המזוהה עם ראש המועצה הוותיק – יוסי אלול, לבין מתנגדיו, לפני הבחירות לרשות המקומית בשנת 1998, ואחריהן עד שנת 2003. מערכת הבחירות התאפיינה בפעילות ערנית, תוססת ובמצעים מגוונים שהציגו המועמדים השונים. לכאורה, דמוקרטיה במיטבה. אולם, לאחר הבחירות נדם קולם של רוב הפעילים המרכזיים שהתנגדו להנהגה ההגמונית, והתנהגותם הייתה אופיינית לדגם תרבותי פוליטי שלהלן אכנה: פורשים-פטליסטיים. תחת הכותרת "תרבות פוליטית היררכית" ציינתי את מקרה חצור, בפרט את חוג החברים סביב יוסי אלול, כמקרה של תרבות פוליטית היררכית: סולידריות וגיבוש חברתי. אולם, לצד קבוצה זו נמצאה בחצור קבוצה אחרת שבאופן עמוק חשה אנטי-סולידריות, ואיננה מגובשת מבחינה חברתית.

כמו הקבוצות האחרות של הפורשים, אף זו שבחצור מביעה תחושה עמוקה של חוסר אמון ושל מיאוס כלפי הממסד ההגמוני המקומי ואינה מוכנה (לפחות ברטוריקה) להשתתף במשחק הפוליטי שמכתיב המנהיג המקומי. התחושה הרווחת היא של היעדר סולידריות. בלשון המקומיים – "הכול אינטרסים". אולם, בניגוד לפורשים-המהפכניים (הרדיקליים והמשתלבים) פורשי חצור נותרים בעמדה פסיבית. בכל התקופה האמורה (1998-2003) הם לא ראו לנכון להבנות משהו חלופי. תחושתם הייתה שאין תוחלת, אין סיכוי. על-פי תפישתם, האחריות על הרווחה האישית ועל איכות החיים הפוליטיים המקומיים נתונה באופן בלעדי לגורמים חיצוניים: שלטון מקומי או שלטון מרכזי. האפשרות לפרוץ את מעגל הקסמים באמצעות יוזמה מקומית אזרחית, אינה עולה בדעתם כלל.

להלן אציג שתי דמויות המשתלבות בדגם זה, שתיהן היו בשנות התשעים חברי המועצה המקומית חצור: מימון זעפרני והרצל צ'אוה.

מימון זעפרני הוצב בשעתו במקום השני ברשימה של אלול (בבחירות 1998) והיה חבר מועצה בשנים 1998-2003. כמו אחרים זעפרני מותח ביקורת קשה על המנהיג המקומי – אלול, אך הוא מרחיק לכת וטוען כי האקלים הפוליטי-מדיני נובע גם, ובעיקר, מהרמה הלאומית. לטענתו המדינה, אותה מדינה שלכאורה אמונה על סולידריות, נוהגת באמצעות מוסדותיה בגישה מתנכרת כלפי החלשים בחברה אותם הוא מזהה עם תושבי עיירות הפיתוח, בעיקר בני העדה המרוקנית. כדוגמה הוא מציג את קרובי המשפחה שלו: אלו מהם שעלו ארצה בשנות החמישים הפכו אנשים קשי יום, נתמכי סעד, ואילו מי שהיגרו לקנדה ולצרפת הגיעו למעמד גבוה: "כולם רופאים ובעלי מקצועות מכובדים". המציאות מתסכלת את זעפרני עד כדי פרישה עוינת: "אני שונא את המדינה הזאת".¹¹⁴ ביטוי קיצוני לפרישה זו הוא ההזדהות של זעפרני עם 'מרגל האטום' – מרדכי וענונו: "אני לא מסכים אתו. אבל כשראיתי אותו יוצא מהכלא", מסביר זעפרני, "הרגשתי ממש צורך לחבק אותו, אני מבין אותו".

שותף נוסף לראייה הפטליסטית הוא הרצל צ'אוה. צ'אוה הוא חבר מועצה ותיק, שבבחירות בשנת 1998 התמודד במסגרת הרשימה "צדק ושוויון". צ'אוה פסימי בנוגע לאפשרות לתקן עוולות חברתיות ביוזמה מקומית. את המתרחש בפוליטיקה המקומית הוא מבטא כך:

לא יעזור כלום. אנחנו יישוב קטן, מרוחק וסובלים מסטיגמה שלילית לא מהיום. אני מיואש. אולי, אם יהיה פוש ענק מהשלטון המרכזי. הכול אינטרסים כל אחד דואג לעצמו. **נמאס לי מהמדינה הזאת.**¹¹⁵

¹¹⁴ ריאיון.

¹¹⁵ ריאיון. הדגשה שלי, י"ד.

ההתנגדות לממסד ההגמוני של אישים וסיעות רבות מקרב פוליטיקאים בחצור, לא הניעה אותם לפעולה משותפת לגיבוש אופוזיציוני. חמור מכך: מערכת היחסים ביניהם נשאה אופי ברור של דגם **אנרכי**. על פי רוברט פטנם, קבוצה "אנרכית" היא זו המתאפיינת בשילוב רמה נמוכה של הון חברתי (אין גיבוש, אין קשרים ובעיקר אין אמון הדדי) עם רמה נמוכה של סובלנות, בסגנון: 'מלחמת הכול בכול' (Putnam, 2000: p.355). שילוב זה אופייני מאוד לאופוזיציה בחצור. ראש האופוזיציה במועצת חצור (1998-2003), רמי דמרי, חש חוסר אמון כלפי פקידי מועצה – אלו שהיו אמורים להיות גורם בלתי תלוי ולזכות באמון רב: "מעולם לא יכולתי לסמוך על המידע שמעביר לי הפקיד כי אני יודע בוודאות שזה מוכתב, מצונזר על ידי ראש המועצה".¹¹⁶ פעילים נוספים בקבוצת הפורשים-הפטליסטים חשים חוסר אמון גם כלפי מנהלי מוסדות עירוניים שביקשו בשעתם לקרוא תיגר על ראש המועצה, בהם בעלי תפקידים שמהות תפקידם הוא להתריע בשער. פעילים אלה טענו כי כמעט כל בעלי התפקידים המרכזיים בחצור התנהלו על-פי "אינטרסים", כולם מעלו בתפקידם והיו שותפים לקשר השתיקה. קידומם הפוליטי, בעיני הפורשים-הפטליסטיים נבע מקשרי משפחה לאנשי ההון והשלטון, ולפיכך גם טיב השירותים שסיפקו לציבור לוקה מיסודו ומשקף את השחיתות השלטונית.

¹¹⁶ ריאיון.

סיכום

בעבודה זו ביקשתי לאפיין את התרבות הפוליטית בערי הפיתוח מהדור האחרון. המחקר נעשה באמצעות בחינת ההטיה התרבותית העומדת מאחורי תהליכי קבלת החלטות של פעילים שונים, שלטוניים ואזרחיים, אשר בלטו במעורבותם באירועים שונים. פרק זה המסכם את הממצאים יסקור בקצרה את המאפיינים התרבותיים-פוליטיים הייחודיים של הקבוצות שנחקרו ואת אופי היחסים ביניהם. בסיום הפרק, נוכח הממצאים, אציע מתווה מדיניות.

מאפיינים ייחודיים של הקבוצות

ארגון נתוני התרבות הפוליטית בשדה המחקר נעשה בהתאם לתבנית רעיונית המשלבת שני מודלים תאורטיים שצוינו בתחילת העבודה (Douglas, 1982; Wildavski, 1987). שיבוץ האירועים משדה המחקר בתבניות השונות נעשה בהתאם לשלושה שלבים בתהליך קבלת החלטות: **זיהוי הבעיה, הפתרון ואסטרטגיית הפעולה**. הגישות האפשריות לזיהוי הבעיה הן "אמפירית" לעומת "מבנית". הזיהוי האמפירי (ניסיוני, חווייתי) הוא זה שבו הפוליטיקאי רואה את המציאות כפי שהיא מצטיירת מעל פני השטח, ומתעלם מן היסודות המבניים העומדים מאחורי הבעיה. סוג זה של פוליטיקאי משמר את כללי המשחק, ומקבל את המבנה ההיררכי. הזיהוי המבני הוא זה שבו הפוליטיקאי מזהה את הבעיה כנובעת מגורמי עומק ופועל לערער את המבנה ההיררכי על מנת להשתית מציאות שוויונית יותר. אפשרויות הפתרון

המוצע על ידי הפוליטיקאי הם: "מקומי" (המציין קוטב היררכי יותר), לעומת "אוניברסלי" (המציין אופק שוויוני יותר). האפשרויות למיקוד אסטרטגיית הפעולה הן אלה: בתוך הממסד (קבוצות משתלבות), או נגד הממסד (קבוצות פורשות). בערי הפיתוח יש שלושה דגמי יסוד של תרבות פוליטית: **היררכיים, שוויוניים ופורשים**. את הפורשים חילקתי לשלוש תת קטגוריות: פורשים-רדיקליים, פורשים-משתלבים ופורשים-פטליסטיים. תרשים 7 מסכם עניין זה.

המסקנה הראשונית העולה מתרשים 7 היא שהזירה הנחקרת מורכבת ובעלת גיוון תרבותי פוליטי ניכר. אותן ערי פיתוח, שעל-פי כל המחקרים האובייקטיביים נראו דומות זו לזו, נמצאו, לפחות מהבחינה התרבותית פוליטית, מפוצלות לקבוצות ולתת קבוצות. הדבר משתקף בהיבטים שונים של חיי הציבור: בהיבט **הפוליטי** – עמדת הבסיס של הקבוצה כלפי הממסד ההגמוני, וכלפי ערוצי הפעולה המוצעים; בהיבט **החברתי** – היינו אופי היחסים והרשתות החברתיות של הקבוצה במעגלים שונים, ובהיבט **הגאוגרפי** – האוריינטציות של הקבוצה בעניין העיצוב המרחבי, בתחומים של גבולות, שימושי קרקע וכו'. בכל ההיבטים האמורים נבדלו הקבוצות זו מזו. לוח 4 מסכם היבטים אלו ולאחריו יבוא פירוט והסבר.

תרשים 7

המפה התרבותית פוליטית של ערי הפיתוח

מבני	אמפירי	אופי הביקורת כלפי הסדר החברתי	
מקומי אוניברסלי	מקומי אוניברסלי	אופק חברתי-גאוגרפי	
שווייוניים יבנה – מנהיג מקומי באר שבע – שדולה חברתית ציונית דימונה – נציגי החינוך הממלכת'	היררכיים לוד – ממסד שלטוני יהודי ממסד כרמיאל – ממסד שלטוני יהודי לוד – ממסד שלטוני ערבי חצור – ממסד שלטוני הגמוני באר שבע – שדולה שלטונית פרגמטית	בתוך הממסד	אסטרטגיית פעולה
פורשים-משתלבים נתיבות – קואליציית הפיתוח שע"י עמותת הבבא-סאלי ש"ס – נציגים מקומיים (דימונה) ש"ס – נציגים ברמה הארצית	חצור הגלילית אופוזיציה שלטונית		
פורשים-רדיקליים כרמיאל – אופוזיציה חברתית רדיקלית לוד – נציגים ערבים רדיקליים לוד – אופוזיציה חברתית יהודית-ערבית באר שבע – שדולה חברתית פוסט-ציונית		נגד הממסד	

לוח 4

סיכום הדגמים הפוליטיים, החברתיים והמרחביים
האופייניים לכל אחת מן הקבוצות התרבותיות פוליטיות בערי הפיתוח

	דגם פוליטי	דגם חברתי	דגם מרחבי
היררכיים	פטרנליזם, תלות	משתלב בחברה הכללית	אוריינטציה לשליטה, או ביסוס השליטה
שוויוניים	רפורמיזם	דמוקרטי משתתף אינטגרטיבי	אוריינטציה לשינויים יסודיים במערכת התכנון של שימושי הקרקע
פורשים	רדיקליים	אוריינטציה אינקלוסיבית	אוריינטציה ליצירת מרחב חדש לחלוטין
	היררכיים	אוריינטציה אקסקלוסיבית	מובלעות, גטאות אתניים
	פטליסטיים	אנרכיה	היישוב כזירת הפקר

ההיררכיים

בקבוצה זו פעילים שונים, כולם נבחרו ציבור, נציגי השלטון. התפישה של ההיררכיים את המציאות החברתית והפוליטית התאפיינה בפרספקטיבה כוללת, סולידרית, ובכפיפות יחסית למסורות פרימורדיאליות – לאום, עדה ומשפחה. בתוך כך, הפעילים ההיררכיים הדגישו, בדיבור ובמעשה, את היותם חוליה בשרשרת

ואת תרומתם הסגולית לשרשרת זו (תרומת המקום ללאום, תרומת היחיד למסורת המשפחתית). ברמה הקוגניטיבית, כל הפעילים ההיררכיים התייחסו אל הסוגיה שבה טיפלו באורח "אמפירי", כלומר, התמודדו איתה כפי שהיא מופיעה מעל לפני השטח ולא כעניין כלל מערכתי ששורשיו נעוצים ברבדים עמוקים יותר. התרבות הפוליטית ההיררכית שלהם התבטאה גם בהצעת דרכי הפתרון: הפעילים נוקטים בגישה מתונה ופרגמטית, המתבססת על התפישה לפיה יש לכבד את כללי המשחק המקובלים ולפעול במסגרתם. האמצעים המשמשים פעילים אלו, הם: בחירות, משא ומתן פוליטי, הפעלת שדולה ושימוש בקשרים – כלים אלה לא נועדו לשבור ולערער את מוסכמות היסוד של הסדר הפוליטי, אלא לתקן עיוותים נקודתיים. האוריינטציה הגאוגרפית של הקבוצות ההיררכיות נשאה אופי ברור של **שליטה** במרחב, אקטיבית או פסיבית (למשל, ייחוד כרמיאל ולוד). בין שאר האירועים שנבחנו במחקר, היה מקרה חצור הגלילית יוצא דופן, משום שאפשר להתבונן בתרבות הפוליטית ההיררכית בהקשר מקומי (בחירות לרשות המקומית). באירוע זה זוהו שתי קבוצות: היררכיים ופטליסטיים. הופעת ההיררכיים בהקשר זה נשאה גוון שונה במקצת: הגבולות החברתיים והפוליטיים היו ייחודיים ונקבעו במידה רבה על-ידי גורמים פרימורדיאליים: עדה, חמולה ומשפחה. כמו-כן, בקרב קבוצה זו הופעל לחץ חזק **לקונפורמיות**, כלומר להתכנסות לתוך המערכת הקיימת ולציות לכלליה.

בפרספקטיבה היסטורית נראה כי התרבות הפוליטית ההיררכית, בפרט כפי שהיא מגולמת במקרה חצור, עולה בקנה אחד עם הדגם התרבותי פוליטי שרווח בערי הפיתוח מהדור הראשון (שנות החמישים, השישים והשבעים). כפי שזיהו מספר חוקרים, דגם תרבותי פוליטי זה התאפיין בפטרנליזם ובתלות במערכת היחסים בין השלטון המרכזי למנהיגות המקומית ובין זו לציבור הרחב (כהן, 1968; חסון, 1987: 25-27; Goldberg, 1984: 28). כמו-כן, בדגם זה שימשו מוסדות המדינה ומשאבי הציבור את המנהיגות המקומית להעמקת התלות של הציבור המקומי במנהיגות.

לעומת ההיררכיים, השוויוניים ביקורתיים הרבה יותר כלפי המערכת וכלפי הממסד הפוליטי. השוויוניים אינם מסתפקים בקבלת המציאות כפי שהיא נראית מעל פני-השטח, אלא מתייחסים בעיקר אל גורמי העומק המחוללים את הבעיה שאתה הם מתמודדים. הביקורת והתביעות הפוליטיות של השוויוניים נגזרות מתפישה זו, ובניגוד להיררכיים הם אינם מסתפקים במהלך פוליטי נקודתי, אלא חותרים ל**רפורמה** כוללת ויסודית בכללי המשחק. בעוד ההיררכיים שאבו את עיקר כוחם מהשלטון, השוויוניים מתבססים גם על פעילים חברתיים מקרב האוכלוסייה האזרחית (אקדמאים, נציגי עמותות וכו'). כיוון שהם מרחיבים את ערוצי הפעולה וצומחים מתוך החברה נראה כי השוויוניים מייצגים דגם תרבותי פוליטי **דמוקרטי יותר**. נראה כי הופעת השוויוניים בערי הפיתוח מציינת שינוי עומק חיובי בתרבות הפוליטית לעומת בני הדור הראשון (שנות השישים עד השבעים), שכאמור נטו לדגם תרבותי פוליטי היררכי, נוקשה. כמו-כן, בקרב השוויוניים המנהיגות משוחררת יותר, יוזמת ומודעת לתנאי הסביבה (דהן, 2000). בדגם השוויוני יש הסטה של מרכז הכובד הפוליטי "מדמוקרטיה פורמליסטית, המושתתת על בחירות כבסיס ללגיטימציה ציבורית, לדמוקרטיה שיתופית ומתדיינת המבוססת על אזרחות מושכלת ופעילה" (בן-אליא, 2004: 12). ההבניה של המציאות הגאוגרפית והפוליטית של השוויוניים היא בהתאם: ביבנה ראינו זאת ב**רפורמה יסודית של מערך שימושי הקרקע** (מאיר שטרית) שבפועל הביאה לכינון מבנה עירוני אינטגרטיבי במידה משמעותית; בדימונה – ברפורמה משמעותית שהביאה להקצאה גדולה יותר של משאבים ציבוריים לטובת מערכת החינוך (עניין שבפועל הגדיל את חופש הבחירה של ההורים); בבאר-שבע ראינו זאת בפעילים מקומיים שלא הסתפקו בפתרון נקודתי של הבעיה (דחיית יוזמת דודאים) אלא תבעו לכוון **רפורמה בשיטת הממשל המוניציפלית של ישראל** שתביא בהמשך להקצאה הוגנת של מטרדים סביבתיים ובכלל (אוטונומיה לנגב וכו').

דגם תרבותי פוליטי שלישי שנראה מפתיע ביותר (בהיקף ובדומיננטיות) הוא זה של **הפורשים** (רדיקליים, משתלבים ופטליסטיים), שכמו השווינוניים אף הוא חדש בזירת ערי הפיתוח. עיקר הפרספקטיבה של הפורשים יסודו בהכרה פוליטית **רדיקלית בעלת אופי ביקורתי גורף**. בשונה מהשווינוניים, הביקורת של הפורשים היא לא רק כלפי הממסד הפוליטי אלא על עצם האידאולוגיה בשמה פועלים אותם פוליטיקאים. הפורשים רואים את כלל הזרם המרכזי של החברה הישראלית מושתת על אידאולוגיה בעייתית. הם גורסים כי שורש הרע, 'החטא הקדמון', העומד מאחורי השוליות היחסית של תושבי ערי הפיתוח, נעוץ בעובדה שאת המדינה, על מוסדותיה, הקימה קבוצה מסוימת (המזוהה על ידי הפורשים כאשכנזים, ותיקים, חילונים, ציונים) שבתהליך בינוי האומה כפתה מוסדות, ערכים ותפישות, על הקבוצות האחרות בחברה, בעיקר על תושבי ערי הפיתוח. בתפישתם של הפורשים, המוסדות הקיימים במדינה הם מעצם מהותם **זרים וחיצוניים** לאוכלוסייה בעבורה נועדו. לפיכך הפורשים טוענים **בזכות הצורך להיבדל מאותה חברה חיצונית**, בד בבד עם חתירה מתמדת להקמת מערך שירותים **חלופיים** לאלו של המדינה.

בין הפורשים הבחנתי בין שלושה תת-טיפוסים: **רדיקליים (קוסמופוליטיים)**, **משתלבים ופטליסטיים**. הראשונים (רדיקליים ומשתלבים) נוטים, נוסף על הפרישה וקריאת התגר, לקבלת אחריות ולאוריינטציה מהפכנית. הפעילים האלה מפגינים תכונות של אליטה, של מנהיגים: הם מסמנים כיוון דרך, אקטיביים יותר, כריזמטיים, מעין חיל חלוץ ההולך לפני המחנה. הפורשים המהפכניים רואים באוכלוסיית הפריפריה **יעד לכיבוש, או שיקום**, כשהמטרה היא קימום התודעה המעמדית (פורשים-רדיקליים), או העדתית-דתית (פורשים-משתלבים), המגולמים בעיקר בדמותם של פעילי ש"ס. מבין הפורשים המהפכניים, הרדיקליים נוטים לתביעה בלתי מתפשרת שלא להשתלב בממסד, לא בתכנים ולא במשאבים. הפורשים-המשתלבים מתונים

יותר: הם משתמשים במשאבי הממסד ונוטים פחות לרטוריקה אנטי ממסדית. הרדיקליים שואפים למחוק את הסדר החברתי-פוליטי-מרחבי הקיים ולהשתית במקומו דגם חדש ('מדינת כל אזרחיה'). לעומתם, הפורשים-המשתלבים פועלים לכונן מעין אוטונומיה פוליטית: יצירת מובלעות גאוגרפיות וחברתיות בתוך הסדר הקיים ולא במקומו (למשל, 'קריית הבבא-סאלי' ומסגרות החינוך האוטונומיים של מוסדות ש"ס). תת-טיפוסים אלה נבדלים ביניהם גם בחזון הפוליטי: הפורשים-המשתלבים שואפים להקים מוסדות פרטיקולריים, שבבסיסם טיפוח וקימום המורשת והגאווה המקומית, ואילו הרדיקליים חותרים לכיוון האוניברסלי: טשטוש הגבולות האתניים, הדתיים והלאומיים. משום הקו הבלתי מתפשר שנוקטים הפורשים-הרדיקליים נמצא כי הנציגות הפוליטית של קבוצה זו שואבת את כוחה רק מהשדה האזרחי (לעומת ההיררכיים, השואבים רק מהשדה השלטוני, ולעומת השוויוניים, הנוטלים מזה ומזה).

בשונה מהפורשים המהפכניים לסוגיהם, הפורשים-הפטליסטיים נוקטים עמדה פסיבית: הם מתלוננים, פורשים מהמבנה הפוליטי ההגמוני אך אינם מקבלים עליהם אחריות לשינוי המצב. בניגוד בולט לקבוצות האחרות, דגם היחסים החברתיים האופייני לפטליסטיים נוטה לאנרכי: לא מגובש ולא סולידרי.

אופי היחסים בין הקבוצות

על אף ההבדלים בין התרבויות הפוליטיות השונות נראה כי הכל חולקים תכונה משותפת – הנטייה ל**כיתתיות**. עניין זה משתקף בבירור כאשר אנו בוחנים את טיבו של השיח, התקשורת והחינוך בין התרבויות הפוליטיות השונות, המדגישים את המחנאות ומדברים בנוסח "הם" ו"אנחנו". אצל הפורשים, כיתתיות זו הנה עניין מובנה והיא בולטת במיוחד אצל הפורשים-המשתלבים (בעיקר פעילי ש"ס) המגדירים את המערכת החברתית החיצונית והפנימית בהתאם למוצא אתני, עדתי. על פניו נראה כי כיתתיות זו בולטת פחות אצל הפורשים-הרדיקליים, אך למעשה דווקא הם, אשר מדגישים את האופי האוניברסלי המנחה את פועלם,

מגנים בפועל את הממסד, מזהים אותו ואת כל מי שמשתף עמו פעולה כגורמים חיצוניים ובכך מסגירים אופי כיתתי לא פחות מן האחרים. אצל ההיררכיים, הכיתתיות מתבטאת בעוצמות משתנות, בהתאם לקונטקסט הפעולה, אך הם נוטים בבירור להמשיג כחיצוני, את מי שאינו מיישר קו עם המערכת השלטונית. גם השוויוניים, הקרובים למרכז הפוליטי המסורתי, נושאים אופי כיתתי. אופי זה בא לידי ביטוי בעיקר בעימותים השונים עם מקבלי החלטות ברמה הלאומית, שבהם הגדירו השוויוניים את הממסד כמנוכר והפגינו כלפיו חוסר אמון מוחלט.

יחסי הכוח בין התרבויות הפוליטיות השונות אינם סימטריים: יש כאלה המגלים פסיביות יחסית לזולתם, בעיקר מי שנמצאים בשלב הדעיכה במחזור החיים הפוליטיים (בעיקר ההיררכיים). לעומתם, יש כוחות חדשים יחסית (ש"ס, רדיקליים וכן השוויוניים) המתחילים לגבש ולכונן את מוסדותיהם, הם בולטים באקטיביזם, ברצון להשפיע, לגייס ולעצב מחדש את סביבתם. אלה מבקשים לסחוף אחריהם את הציבור הרחב, הם בעלי אוריינטציה יזמית ויכולת גיוס מרשימה של הציבור הרחב. לאגף הפורש-המשתלב במחנה זה יש יתרון של להט דתי, נגישות למקורות השפעה רבניים והיכרות אינטימית עם הציבור הרחב. האגף הפורש-הרדיקלי אמנם אינו נהנה מתמיכה משמעותית של הציבור הרחב בערי הפיתוח, אולם יש לו יתרונות יחסיים המתבטאים בנוכחות דומיננטית בתחום האקדמיה, והתקשורת, האחראים על התיווך הפרשני שממנו ניזונים מקבלי ההחלטות בדרגים הגבוהים.

גורם נוסף המעצב את אופי יחסי הגומלין הבין-תרבותיים הוא חוסר המודעות של השחקנים – בכל הקבוצות והמחנות – להבדלים הבין-תרבותיים ולשפות השונות. עניין זה משתקף בצורה ברורה דרך אופי התקשורת הבין הקבוצתית: על פניו, נראה כי בין הקבוצות השונות מתנהל שיח שבו הנושאים והנותנים מבינים זה את זה. לכאורה, דו-שיח. אולם, סקירת השלבים המאוחרים של אותו דיאלוג מלמדת כי הוא מבוסס לא אחת על אי הבנה של הפעיל הפוליטי את עולם הערכים והתפישות של מושא פנייתו. התוצאה היא דיאלוג לקוי, בלבול, מבוכה

והתכשוריות מיותרות. כשל תקשורתי זה נחשף במלוא עוצמתו בתהליך כינון המוסדות. לעתים, פעילים אשר ניסו לכוון קואליציות והיו משוכנעים שהן יהיו מוצקות ורחבות, נכחו כי אין קואליציה כלל, או במידה שהיא התגבשה, יסודותיה היו רעועים.

הצעת מדיניות

הפיצול התרבותי-פוליטי העולה ממחקר זה הוא עובדת יסוד שעל מקבלי ההחלטות ומעצבי המדיניות להכיר בה. בראש ובראשונה עליהם לתת את הדעת על כך שהפער הבין-תרבותי, האובייקטיבי, מאפשר שיתוף פעולה מוגבל בין השחקנים – נציגי התרבויות השונות. יש לכך משמעות מעשית מהמעלה הראשונה, שכן, לא אחת אנו שומעים קריאות מצד גופים שונים המבקשים מהמנהיגות בפריפריות השונות להתארגן ולשתף פעולה אל מול מוקד הכוח העיקרי – השלטון המרכזי. קריאה זו נובעת מן ההבנה לפיה יצוג מפוצל של הפריפריות מעמיד אותן בעמדת מיקוח נחותה בתחרות על משאבים לאומיים. ממצאי מחקר זה מלמדים כי השיתוף 'המתבקש' מוגבל ביסודו בשל הפער הבין-תרבותי השורר בין הפריפריות השונות. במקום שבו השחקנים חולקים בסיס תרבותי פוליטי דומה – היה שיתוף הפעולה פורה ויעיל במיוחד. כך היה בנתיבות: למימוש היוזמה של קימום המורשת המקומית הצטרפו גורמים שונים (מוסדות המדינה: משרד הדתות, קק"ל והמועצה המקומית, עם עמותת הבבא-סאלי ותורמים אילי הון). הפרופיל התרבותי של בעלי התפקידים במוסדות אלו זוהה בבירור כהולם אוריינטציה להתכנסות פנימית. כך היה גם בלוד ובכרמיאל כאשר להסכמים ולקואליציות השונות נרתמו נבחר ציבור ערבים ויהודים כולם היררכיים. לעומת זאת, במקומות בהם קמו קואליציות חוצות מחנות תרבותיים פוליטיים הן היו **מוגבלות ותלויות הקשר**. למשל, הקואליציה בשעתה בין ראש עיריית דימונה גבי ללוש לשר החינוך יוסי שריד שהתאפיינה בהרמוניה ובשיתוף פעולה כל עוד

דובר בהקצאת יתר של משאבים לטובת מערכת החינוך המקומית (קונטקסט של שוויון ודמוקרטיה), אך היא התפרקה כאשר נדונה האפשרות לחברה פוליטית שהייתה בעיני ללוש, המייצג ציבור מסורתי, לאומית פחות, ומסורתית פחות.

לפיכך, על מקבלי ההחלטות לכונן קואליציות בהתאם לבסיס התרבותי-פוליטי. כדי להקל על מקבלי ההחלטות בדרגים השונים ניתן להציב את יחסי הגומלין האפשריים בין המחנות התרבותיים פוליטיים על שני צירים ערכיים: **דמוקרטיה ולאומיות**.

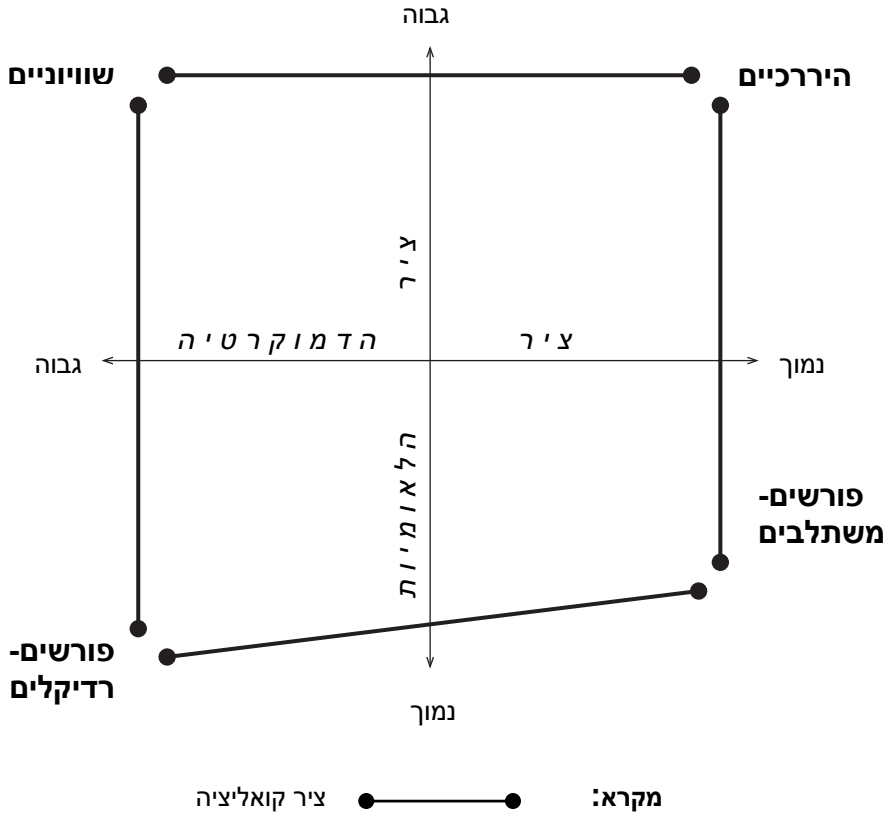
ציר הדמוקרטיה מתייחס לאופן שבו הפוליטיקאים והציבור הרחב מתייחסים כלפי האליטות הפוליטיות וכלפי הרעיון להבנות מחדש את כללי המשחק הפוליטיים. בקוטב הגבוה של הדמוקרטיה יופיעו שחקנים החותרים לקראת השתתפות פעילה ומעורבות עמוקה של האזרחים בתהליך ההבניה הפוליטית. בקוטב זה מופיעים השוויוניים והפורשים-הרדיקליים, התובעים להגביר את הנגישות של הפריפריה למרכז, באמצעות הגברת המעורבות הפוליטית, ולהבנות מחדש את המשטר הפוליטי כך שיעודד מעורבות זו (למשל, רפורמה מוניציפלית ואוטונומיה לנגב). בקוטב הנמוך של ציר הדמוקרטיה נמצא פעילות פוליטית שבמודע, או שלא במודע, אדישה ומסתייגת מכל ניסיון לערער את ההיררכיות המסורתיות. בהקשר הנחקר, התרבויות הפוליטיות ההולמות מיקום זה הן: ההיררכיים, הפורשים-הפטליסטיים והפורשים-המשתלבים. להלכה, ההיררכיים פעלו בהתאם לכללי הדמוקרטיה, אולם בשונה מהשוויוניים, הם מכירים במובנה הצר של הדמוקרטיה (בחירות, קשרים וכו'), ולא במובן הרחב התובע מעורבות אזרחית (או לפחות מעניק לה לגיטימציה). הפורשים-הפטליסטיים נמצאים אף הם בקוטב הנמוך של ציר הדמוקרטיה: הם פסימיים באשר ליכולת להשפיע, ובכך מבטאים הכרה לא דמוקרטית. הפורשים-המשתלבים (מרביתם פעילי ש"ס) אמנם מודעים יותר למבנה החברתי, אך את הרעיון הדמוקרטי הם דוחים בנימוק אידאולוגי, כיוון שזה חותר תחת המבנה ההיררכי שאותו הם מבקשים לשמר.

ציר הלאומיות מבטא את הזיקה של הקבוצה כלפי אמונות וערכים השאובים ממסורות העם היהודי, בעיקר כלפי ממד הריבונות הפוליטית שלו. בקוטב הגבוה של ציר זה (יחס חיובי עד אמפתי כלפי המורשת הלאומית והצו הפוליטי הנובע ממנה) נמצאים השוויוניים וההיררכיים. הפורשים-המשתלבים מופיעים בדרגה נמוכה מעט מהראשונים, שכן בעבורם הזיקה החיובית למסורת היהודית נושאת דגש דתי יותר מאשר לאומי. בקוטב הנמוך של ציר זה – יחס שלילי כלפי מורשת זו, עד כדי ניכור, מופיעים בעיקר הפורשים-הרדיקליים. בעמדה של אדישות עד אהדה פסיבית מופיעים הפורשים-הפטליסטיים.

הצבת המחנות התרבותיים-פוליטיים על-פי ההגדרות והפרמטרים האמורים לעיל, מאירה את הקואליציות האפשריות והבלתי אפשריות בין התרבויות הפוליטיות השונות בערי הפיתוח, כפי שהדבר מוצג בתרשים 8.

תרשים 8

הדמיה של קואליציות אפשריות בין תרבויות פוליטיות שונות בערי הפיתוח

נוכח המבנה המופיע בתרשים 8 נראה כי קואליציה בין תרבויות פוליטיות שונות תהיה עניין מותנה-הקשר בהתאם לקטבים השונים שעל הצירים: לאומיות ודמוקרטיה (כמובן בכפיפות למגבלה תאורטית: כמו כל מודל גם זה המוצג בתרשים מציג טיפוסים אידאליים, אך בפועל ייתכנו מצבי ביניים). כאשר מדובר בסוגיה בעלת ממד לאומי נראה כי ההיררכיים עשויים לחבור לשווינוניים (למשל בפרויקטים של ייחוד המרחב); בסוגיה הקשורה להשתתפות פוליטית או לעיצוב

מחדש של המבנה הפוליטי הפורמלי, השוויוניים יכולים לחבור לפורשים-הרדיקליים (למשל בתביעה לשנות את המבנה המוניציפלי בישראל ולהגדיר את הנגב כיחידה אוטונומית, לפחות כשלב ראשון לקראת צמצום התלות של הפריפריה בשלטון המרכזי);¹¹⁷ בסוגיות הקשורות ליחסי דת ומדינה יכולים הפורשים-המשתלבים למצוא בהיררכיים – להם זיקה חיובית למסורת דתית – בעלי ברית (למשל, איסור מכירת בשר לא כשר בערים). בהקשרים מסוימים תיתכן קואליציה בין הפורשים-המשתלבים לפורשים-הרדיקליים. למשל, בניסיון לסכל יוזמות של המדינה להחדיר תכנים לאומיים למוסדות שונים. בחינת הקואליציות האפשריות מלמדת כי הפורשים-הפטליסטיים נמצאים במעמד מיוחד ביחס לאחרים, משום שאינם נטועים עמוק בערכי הדמוקרטיה והלאומיות (היינו, שונים מהשוויוניים ומההיררכיים), בו בזמן הם אינם מתנערים, לפחות לא באופן אידאולוגי, מערכים אלו (היינו, שונים מהפורשים-המשתלבים והרדיקליים). לכן, כל קואליציה עמם צריכה להניח אדישות יחסית מצדם.

באופן תאורטי ייתכנו קואליציות רחבות יותר, של שלושה או ארבעה שותפים במצבים בהן הקבוצות חולקות אינטרס משותף, בעיקר בנושאים ניטרליים מהבחינה הערכית, למשל שיפור תשתיות, פתרון בעיות אבטלה, או קבלת הטבות מס מהשלטון המרכזי. אירוע הממחיש קואליציה כזו הוא התארגנות שדולת באר-שבע נגד יוזמת הממשלה בעניין אתר דודאים, קואליציה שכללה היררכיים, שוויוניים ופורשים-רדיקליים.

¹¹⁷ דוגמא לשיתוף פעולה כזה ניתן לראות במאמר משותף שפרסמו יפתחאל (פורשים-רדיקליים) וגרדוס (שוויוניים). במאמר (הארץ, יולי 2001) הכותבים משבחים את החלטת הממשלה להעניק הטבות מס לתושבי הנגב ואת ההתארגנות הפוליטית של קבוצות שונות בנגב לקידום יוזמה זו. גרדוס, יהודה, יפתחאל, אורן, האינטרס הלאומי מחייב, **הארץ**, 4.7.2001, חלק ב'.

לצורך גיבוש קואליציה איתנה ואפקטיבית בתהליך המשא ומתן מול מוקדי הכוח המרכזיים שונים, טוב יעשו המנהיגים ומקבלי ההחלטות אם ישתיתו את דרכי ההתארגנות (הפעלת שדולה, מחאה, הקמת מטות פעולה וכו') על אסטרטגיה שתתבסס על **איגום משאבים, חלוקת עבודה וניצול משולב של יתרונות יחסיים** הגלומים בכל אחת מהקטגוריות התרבותיות פוליטיות. כפי שהראיתי, כל אחד מהדגמים התרבותיים-פוליטיים (היררכיים, שוויוניים ופורשים מטיפוסים שונים) מגלם שורה של יתרונות וחסרונות ששילוב מושכל שלהם יכול להיטיב עם כולם: להיררכיים יתרון של קירבה לשטח, בקיאות בפרוצדורות פרטניות, קשרים עם השלטון ומידע מיקרו גאוגרפי ומיקרו פוליטי עשיר. חסרונותיהם: הם יצירתיים פחות, קונפורמיים מאוד, ומתקשים להכיל בניתוחיהם תהליכים מקרו-גאוגרפיים ומקרו-פוליטיים. השוויוניים משקפים במידה מסוימת תמונת ראי של ההיררכיים: מקצתם בקיאים היטב ברמה המקרו-פוליטית ויודעים להכיל אותה עם המציאות המיקרו-פוליטית; הם בקיאים בהפעלת שדולה חברתית מול השלטון, ויודעים לרתום כוח זה לצורך השגת לגיטימציה ציבורית רחבה. עם זאת, חלקם אינו מתמצא בזירה המקומית. גם לפורשים-המשתלבים איכויות סגוליות: הם מאוד מחוברים לגרעין המסורתי והחלש ביותר בערי הפיתוח, אך גם להם חסרונות מהותיים: הם חסרי ידע נרחב, הם רחוקים מאוד מאמצעי התקשורת הממלכתיים ומהאקדמיה. הפורשים-הרדיקליים הם תמונת ראי של האחרונים בשל היותם רחוקים מאוד מהציבור החלש בערי הפיתוח (שבדרך-כלל הוא גם המסורתי ביותר). עם זאת, הם מחוברים למרכזי ידע ולמוקדי הפצה של ידע – תקשורת ואקדמיה.

כאמור, שילוב מושכל של היתרונות הגלומים בקבוצות השונות עשוי להיטיב עם כולם במצבים בהם ייתכנו קואליציות חוצות מחנות תרבותיים-פוליטיים.

מתווה המדיניות המוצע נובע מההנחה לפיה תרבות פוליטית הנה גורם יציב מאוד שכל ניסיון לשנות אותה נדון לכישלון. אולם אין פירוש הדבר כי שינוי הוא בגדר

משימה בלתי אפשרית. שינוי תרבותי פוליטי אפשרי ורצוי, כמובן מתוך הבנה ששינוי מסוג זה יקצור פירות רק בטווח הארוך.

עמדתי הנורמטיבית להתוויית קווי המתאר לעיצוב מחדש של מפת התרבות הפוליטית, היא זו הרואה את מדינת ישראל כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית. דרך פריזמה רעיונית זו נראה כי למעט השוויוניים, התרבויות הפוליטיות בפריפריה בישראל אינן שלמות עם מרכיב זה או אחר במשולש רעיוני זה. יתר על כן, בבחינת צופה פני העתיד, נראה כי דינמיקת היחסים בין הקבוצות השונות בפריפריה מבשרת מגמת סחף הולך וגובר מן המרכז הציוני, היהודי והדמוקרטי אל השוליים, המגולמים בדמות הפורשים השונים. הפורשים – המשתלבים והרדיקלים – אמנם אינם רואים את החזון הפוליטי עין בעין, אולם מצד המטרה המרכזית הרי הם משלימים זה את זה: הפורשים-המשתלבים עושים זאת דרך תנועה 'מלמטה' (גיוס למוסדות חינוך, דרשות בבתי כנסת, בניית חלופות אטרקטיביות) ואילו הפורשים-הרדיקליים עושים זאת דרך תנועה 'מלמעלה' (תקשורת ואקדמיה). קיצורו של דבר, עלייתם של הפורשים (מכל הטיפוסים) פירושה – חתירה המאיימת לשמוט את מרכיבי היסוד המלכדים את החברה הישראלית כחברה יהודית, ציונית ודמוקרטית.

על מנת לבלום סחף זה, לעודד התכנסות חזרה ולפלס נתיבים חדשים למימוש שילוב הערכים המרכזי-המסורתי, אני מציע להתחיל בתהליך הדרגתי לקראת שיקום והתחדשות ערכי המרכז. יש למקד את המאמצים בחוליות החלשות – בקבוצות ההיררכיים והפורשים-הפטליסטיים – שבאופן יחסי מתאפיינים בחולשה חברתית-כלכלית (ומשום כך הם מסומנים כיעד לכיבוש מצד הפורשים המהפכניים למיניהם). לשם מימוש רעיון זה, מן הראוי לחולל שינויים מבניים בסביבה החברתית והפוליטית של ערי הפיתוח. האסטרטגיה תהא הקצאת יתר של משאבים בהתניה של כינון מוסדות שיעודדו צמיחה מחודשת של הערכים המרכזיים המסורתיים. בכלל אלו אני מציע מסגרות להכשרת תשתית של הון אנושי מתאים, כגון עמותות, מוסדות אקדמיים וערוצי תקשורת בעלי סדר יום

חברתי שונה, חלופיים לאלו שמציעים הפורשים. רצוי כי מסגרות אלו יכוונו בעיקר כלפי האוכלוסיות הצעירות בפריפריה שבהמשך יהוו קאדר של מנהיגות מקומית אשר תוביל את הציבור הרחב. ההיסטוריה של ערי הפיתוח מראה כי משימה זו אינה פשוטה כלל ועיקר שכן אוכלוסיות צעירות ומבוססות נוטות, ברוב המקרים, להגר מערי הפיתוח. על מנת שאוכלוסייה זו, בה הושקעו משאבים ציבוריים, לא תפקיר את הזירה לכוחות אחרים, יש להבטיח כי אותה מנהיגות צעירה תבנה את עתידה בעיירות הפיתוח. משימה זו יש להתחיל בתהליך מתמשך והדרגתי של **שיקום הדמוקרטיה המקומית וחיזוקה**. משימה זו חשובה לא רק כיעד בפני עצמו אלא אף כאמצעי, שכן עבור אוכלוסיות משכילות, ביקורתיות (אוכלוסיית היעד) קיומה של חברה אזרחית, ביקורתית הוא בגדר תנאי הכרחי למגורים ולהשתלבות במקום. על מנת ליצור פתח לשינוי בעניין זה יש לחתור להחזרת האמון של הציבור – הוותיק ואוכלוסיית היעד – במוסדות השלטון המקומי. זאת יש לעשות באמצעות **חיזוק וביצור מעמדם העצמאי של מוסדות**, בהם מתנ"סים ובתי ספר (למשל באמצעות בניית תכניות לימודים והשקעות לטובת חינוך למעורבות אזרחית). במסגרת זו, על מנת להבטיח עצמאות מקומית, או לפחות לעודד אותה, ניתן ורצוי לשקול את האפשרות להגביל את כוחם של נבחרים מקומיים כך שייאלצו להביא בחשבון מוקדי כוח חלופיים מקרב התושבים (במסגרת זו ניתן לחשוב על רעיון המנהלות השכונתיות).

מקורות

- אלפנדרי, ט' וד' שפר (1992). **הגירה אל ומערי פיתוח בישראל**, מוסד נאמן, הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- בן-אליא, נ' (2004). **הדור הרביעי: שלטון מקומי חדש לישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- בר-מוחא, י' וד' דור (1995). **קדושים בע"מ – משפחת אבוחצירה – אגדה ומציאות**. ספריית מעריב.
- גירץ, ק' (1990). **פרשנות של תרבויות** (תרגום). ירושלים: כתר.
- גרדוס, י' (1988). מבניין אומה לפלורליזם חברתי ולקראת פלורליזם טריטוריאלי, **אופקים בגאוגרפיה**, גיליון מס' 23-24: 5-12.
- דהן, י' (2000). מרכז ופריפריה, טקסט וקונטקסט, תרומת המנהיגות הפוליטית בערי הפיתוח לפיתוח המקומי. עבודת מאסטר, ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- דשן, ש' (1991). הדתיות של המזרחים בישראל. בתוך: בן עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**. ירושלים: ועד עדת המערבים בירושלים.
- הורוביץ, א' (2000). ש"ס והציונות, **כיוונים חדשים**, גיליון מס' 2: 30-60.
- הורוביץ, א' (2001). הבחירות לרשויות המקומיות של 1998 כשלב במיסודה של ש"ס, בתוך: בריכטה ופדהצור (עורכים), **הבחירות לרשויות המקומיות בישראל, 1998, המשכיות או שינוי**, עמ' 101-117. רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- חסון, ש' (1987). **מחאת הדור השני**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- חסון, ש' (1997). **הסדר העירוני החדש – קואליציות ממשל בערי ישראל**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- טסלר, ר' (2000). **המפלגה התנועתית כארגון כלאיים: המקרה של תנועת ש"ס**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, האוניברסיטה העברית.

יפתחאל, א', וא' גאנם (2004). לקראת תאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו-לאומית. **מדינה וחברה**, כרך 4, גיליון 1: 788-761. אוני' חיפה, ביה"ס למדע המדינה.

ישי, י' (2003). **בין גיוס לפיוס – החברה האזרחית בישראל**, ירושלים: הוצאת כרמל.
כהן, א' (1968). **מבנה הכוח בעיירות הפיתוח בישראל**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים: האוניברסיטה העברית, עמ' 220-250.

מיכלסון, מ' (1993). "נגד הזרם – סיפורו של מאיר שטרית", מהדורת **מעריב**.
לופו, י' (2004). **האם תחזיר ש"ס עטרה ליושנה?** ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
ליאון, נ' (2003). כנס התשובה ההמוני בחרדיות המזרחית, בתוך: סיוון וקפלן (עורכים): **חרדים ישראלים – השתלבות בלא טמיעה?** ירושלים ותל אביב: הקיבוץ המאוחד וואן-ליר, עמ' 82-98.

ליאון, נ' (2005). **התנועה החרדית אצל המזרחים בראי ובחיי הפרקטיקה הדתית**. עבודה לקבלת תואר דוקטור, המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.

ליפשיץ, ג' (1990). **ערי פיתוח – בסיס חדש למדיניות**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
סדן, א' (1997). **העצמה ותכנון קהילתי**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
רבינוביץ', ד' וח' אבו-באקר (2003) **הדור הזקוף**. ירושלים: כתר.

שוקד, מ' וש' דשן (1999). **דור התמורה: שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה**. מהדורה מורחבת, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

Almond, G., Verba, S. (1965). *Civic culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston, Little Brown.

Bar-El, R., Schwartz, D. (1986). *Economic Development of Ofakim: A Few Preliminary Considerations*. Settlements study paper, Rehovot.

Ben-Ari, E., Bilu, Y. (1987). Saints' Sanctuaries in Israeli Development Towns: On a Mechanism of Urban Transformation. *Urban Anthropology*, Vol. 16 (2).

Bokmeyer, L.J. (2000). A Culture of Distrust: the Impact of Local Political Culture on Participation in the Detroit E.Z. *Urban Studies*, Vol. 37. No. 13: 2417-2440.

Douglas, M (1978). *Cultural Bias*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

- Douglas, M. (1982). *Essays in the sociology of perception*. Introduction, p. 1-8. Rutledge & Kegan Paul, London, Boston and Henley
- Eisenstadt, S.N., Roniger, R. (1984). *Patrons, Clients and Friends*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Geva-May, I. (2002). Cultural Theory: The Neglected Variable in the Craft of Policy Analysis, *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice* 4: 243-265.
- Goldberg, H. (1980). Jebel Nefusa: the setting of the Jewish community, In: *The book of Mordechai — A study of the Jews of Libya*, Goldberg (editor). ISHI, Philadelphia, p. 40-76
- Goldberg, H. (1984). *Greentown's Youth*, Van Gorcum Assen, the Netherlands.
- Hasson, S. (1985). The Neighborhood Organization as a Pedagogic Project, *Environment and Planning D: Society and Space* 3: 337-355.
- Lane, R. (1992). Political Culture: Residual Category or General Theory. *Comparative Political Studies*, 25: 362-387.
- Logan, J.R., Molotch, H.L (1987). *Urban Fortune The political Economy of Place*, University of California Press. California.
- Oppenheim, A.N. (1966). *Questionnaire Design and Attitude Measurement*, Basic Books, N.Y.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon and Shuster, Rockefeller Center: New York.
- Razin, E. (1990). Urban economic development in a period of local initiative: competition among towns in Israel's coastal plain, *Urban Studies*, vol. 27, No. 5.
- Reich, B., Adcock, C. (1976). *Values, Attitudes and Behavior Change*, Methuen, Adcock
- Stone, C. (1989). *Regime Politics*. University Press of Kansas, Lawrence, KA.
- Svara, J.H. (1990). *Official Leadership in the City – Patterns of Conflict and Cooperation*, Oxford University Press, New York.
- Swidler, A. (1986). Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review*, Vol. 51: 273-286.

- Thompson, M., Ellis, R., Wildavsky, A. (1990). *Cultural Theory*. Westview: Boulder Colorado.
- Wildavsky, A. (1987) Choosing preference by constructing institutions, *American Political Science Review*, Vol. 81, no.1: 3-21.
- Yacobi, H. (2002). The architecture of ethnic logic: exploring the meaning of the built environment in the mixed city of Lod – Israel, *Geografiska Annaler*, 84 B: 171-187.
- Yiftachel, O., Yacobi, H. (2003). Urban ethnocracy: ethnicization and the production of space in an Israeli 'mixed city', *Environment and planning D: Society and Space*, Vol. 21: 673-693.
- Yin, R.K. (1989). *Case Study Research, Design and Methods*. Sage Publication.

ראיונות

- **אוזן, אנדרי.** חבר ב'מטה המאבק העירוני נגד יוזמת דודאים', 27.10.2002
- **אוחנה, אבי.** פעיל פוליטי בחצור הגלילית, 25.8.2003
- **אלול, יוסי.** ראש המועצה המקומית חצור הגלילית (1989-2003) 27.10.2003
- 28.3.2006
- **אלוש, יהודה.** יושב ראש עמותת 'זעקת כל העם' באר שבע, 4.11.2002
- **אלוש, צבי.** יושב ראש השלוחה המקומית של ידיעות אחרונות בבאר שבע והנגב, 27.10.2002
- 8.8.2004
- **אסרף, אלברט.** יושב ראש סניף ש"ס בדימונה, 8.8.2004
- **ארנפריינד-כהן, רונית.** פעילה פוליטית ביבנה, 20.9.2004
- **אשרף, שמעון.** חבר המועצה המקומית – חצור הגלילית, 9.8.2004
- **בדש, פיני.** ראש המועצה המקומית עומר וחבר כנסת, 27.10.2002
- **בן-הרוש, דוד.** פעיל וחבר מועצת העיר יבנה בשנות השמונים, 17.11.2003
- **בן-ציון, דיא.** עורך ומו"ל העיתון 'חדשות מקום' – חצור הגלילית, 25.8.2003
- **בן-שבת, אבי.** תושב שכונת נאות עידן ביבנה ומנהל מחלקת המים בעיריית יבנה, 20.7.2004
- **בראש, דוד.** מנכ"ל 'פארק המים' – יבנה, 3.8.2004
- **בר, אריה.** חבר מועצת העיר באר-שבע, 4.8.2004
- **ברורמן, אבישי.** נשיא אוניברסיטת בן-גוריון, 26.11.2002

- ברוס, יהודה. ראש עיריית יבנה בשנים 1987-1998, 30.5.2002
- דדון, יצחק. חבר מועצת העיר יבנה בשנות השבעים, 138.2003
- דמרי, רמי. חבר המועצה המקומית חצור הגלילית 17.2.2005
- הובר, חנה. חברת מועצת העיר יבנה, 17.11.2003
- זעפרני, מימון. חבר המועצה המקומית – חצור הגלילית (1998-2003), 9.8.04
- חמד, יעקב. ראש המועצה הדתית בדימונה ופעיל ש"ס, 5.8.2004
- חן, בנימין. מנכ"ל עמותת הבבא-סאלי (1984-1992) 17.11.2003
- טירקל, מרים. יושבת ראש מטה המאבק העירוני נגד הרחבת דודאים (1998-1993), 22.10.02
- יגנה, יחזקאל. חבר מועצת נתיבות (1990-1991), 14.8.2003
- כהן, חיים. סמנכ"ל הקרן הקיימת לישראל (1994-2004), 19.10.2004
- כהן, יוני. יושב ראש הנהלת המתנ"ס העירוני ופעיל פוליטי בחצור הגלילית, 9.8.2004
- כהן, יחיאל. חבר מועצת העיר יבנה ומנכ"ל העירייה בשנות התשעים. 26.8.2003
- כמיסה, יורם. חבר המועצה המקומית – חצור הגלילית, 30.9.2001
- כמיסה, שאול. ראש המועצה המקומית חצור הגלילית (מנובמבר 2003), 9.8.2004
- לסרי, משה. חבר מועצת העיר יבנה בשנות השמונים, 4.7.2004
- ללוש, גבי. ראש העיר דימונה (1989-2003), 8.8.2003
- מוחרב, עארף. יושב ראש ועד שכונת פרדס שניר, 20.7.2004
- נאדר, ניר. פעיל חברתי בעמותת 'הניצוץ', 21.7.2004
- סבן, יצחק. חבר מועצת העיר באר-שבע (1993-1998). 29.10.2002
- פרידר, ניר. עיתונאי מקומי בכרמיאל, 25.8.2003
- פרץ, אלי. יושב ראש ועד ההורים העירוני בדימונה, 8.8.2003
- צ'אוה, הרצל. חבר המועצה המקומית חצור הגלילית, 30.7.2004
- צבעוני, מרים. עיתונאית בכרמיאל, 30.9.2001
- צרויה, יחיאל. חבר מועצת העיר דימונה מטעם ש"ס (1998-2003), 14.10.01
- קבילו, יצחק. חבר המועצה המקומית – חצור הגלילית, יושב ראש סניף ההסתדרות בחצור הגלילית, 9.8.2004
- קדמון, שמוליק. יושב ראש המועצה האזורית 'בני שמעון', 12.11.2002
- ריפמן, שמוליק. יושב ראש המועצה האזורית 'רמת נגב', 26.11.2002
- תותחני, יחזקאל. מנכ"ל חברת מ.מ.מ (דודאים), 12.11.2002